

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
Б. Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ

Д 12.23.669 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 340.115.7

Айдарбекова Гульнара Бейшекеевна

«КӨЧМӨН ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫНЫН УКУКТУК МАДАНИЯТЫНЫН
ФЕНОМЕНИ: ТАРЫХЫ ЖАНА АЗЫРКЫ УЧУРУ»

12.00.01 – укуктун жана мамлекеттин теориясы жана тарыхы;
укук жана мамлекет жөнүндө окуулардын тарыхы

Юридика илимдеринин доктору

окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Илимий консультант:
Кыргыз Республикасынын
Эмгек сиңирген юристи,
юридика илимдеринин доктору,
профессор Токтобаев Б. Т.

Бишкек – 2024

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Коомдун турмушундагы мамлекеттин функциялык ролун өзгөртүү жана аны жалпы адамзаттык баалуулуктарга шайкеш келтирүү көчмөн цивилизациясынын ролуна, Евразия мейкиндигиндеги анын укуктук маданиятынын жаратман башталышына жаңыча кароого мүмкүндүк берет.

Бул мааниде Кыргыз Республикасында демократиялык жана укуктук мамлекетти куруу шарттарында улуттук баалуулуктарды сактоо боюнча социалдык-укуктук өнүгүүнүн негизги векторлорун чагылдырган бир катар мамлекеттик маанилүү программалар, доктриналар иштелип чыгып, кабыл алынган бекеринен эмес – байыркы доорлордон башталган жана муундан муунга өтүп келе жаткан өзгөчө идеялардын жана бузулбас элдик эрежелердин негизинде калыптанган элдин руханий маданиятынын курамдык бөлүгү *[2022-2027-жылдарга улуттук каада-салттарды сактоо жана өнүктүрүү жөнүндө Улуттук программаны бекитүү жөнүндө [Электрондук ресурс]: Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы, 30-август, 2022-ж.303.]*.

Демек, укукка карата жаңы мамилеге негизделген белгилүү бир социалдык-маданий жана укуктук саясаттын, коомдук процесстеги анын ролун кайра карап чыгуунун, аны адилеттүүлүк, теңдик, эркиндик, гуманизм идеяларын камсыз кылуучу институт катары түшүнүүнүн зарылдыгы келип чыгат.

Коомдун турмушундагы мамлекеттин функциялык ролунун өзгөрүшү жана аны жалпы адамзаттык баалуулуктарга шайкеш келтирүү коомдогу укуктук маданияттын ролуна, укуктук реалдуулуктун баалуулук кесилишин, анын акырындык менен өнүгүү деңгээлин, ага көчмөн цивилизациясынын укуктук мурасынын киргизилишин мүнөздөгөн жаңыча кароого мүмкүнчүлүк берет.

Ушуга байланыштуу кыргыз коомунун укуктук маданиятынын башаты, жалпы адамзаттык жана улуттук укуктук маданияттын өз ара байланышы тууралуу маселе актуалдуу болууда. Ошондуктан, көчмөн кыргыз ата-бабаларыбыздын укуктук маданиятына кайрылуу мамлекеттүүлүгүбүздүн жана Улутубуздун сакталып калышына мүмкүндүк берген укуктук системага объективдүү талдоо жүргүзүү үчүн зарыл.

Белгилей кетсек, кыргыз элинин көчмөн аймактарында болуп жаткан ар кандай өзгөрүүлөргө карабастан, анын укуктук маданияты көп жылдар бою консервативдүү, өзгөрүлгүс бойдон калган. Бул көрүнүш бүгүнкү күндө түрк көчмөн цивилизациясынын баалуу мурастарынын бири катары негиздүү кызыгууну жаратууда.

Тарыхый тажрыйба көрсөткөндөй, универсалдуу аныктоочу катары "жалпы адамзаттык баалуулуктар" конкреттүү улуттук укуктук системалар

үчүн дайыма эле алгылыктуу боло бербейт. Механикалык жол менен өткөрүлүп берилген калыптар көбүнчө өзүнүн жашоого жөндөмдүүлүгүн көрсөтөт, анткени бул коомдо анын тарыхый өнүгүшүнүн ушул этабында калыптанган укуктук маданияттын өзгөчөлүктөрүн эске албайт. Ушуга байланыштуу улуттук укуктук маданияттын баалуулук компоненттерин кароо актуалдуу болуп саналат.

Укуктук маданият-бул коомдо укуктун ролун түшүнүүдө канчалык деңгээлде өзгөрүүлөр болуп жаткандыгы, коомдун жана инсандардын укукка карата аң-сезимдүү мамилеси, жаңы укуктук ченемдердин пайда болушу, канчалык деңгээлде эмоционалдык мамиле укуктук же туура эмес жүрүм-турумга таасир этээринин көрсөткүчү.

Белгилей кетүүчү нерсе, укук жаратуу жана укук колдонуу иш-аракеттери ушул процесстерде өзүн-өзү уюштуруучу күчтүү башталыштар менен катар аң-сезимдүү, уюштуруучу чыгармачылык да артыкчылыктуу орунду ээлегенде гана натыйжалуу болот. Ушуга байланыштуу глобалдык модернизациялык кайра түзүүлөр мезгилинде коомдун укуктук климатына жана укуктук маданиятына таасир этүүчү факторлор өзүнчө талдоону талап кылат.

Азыркы этаптагы мамлекеттик-укуктук системанын негизги милдети-инсандын реалдуу эркиндигин, анын укуктарын жана эркиндиктерин коом алдындагы жоопкерчилик менен бирдикте жүзөгө ашырууну кепилдей турган жана укуктук мамлекеттин гуманисттик маңызын ишке ашыра ала турган, инсандардын эркин жашоосун көрсөтүү үчүн жагымдуу мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө көмөктөшө ала турган, алардын укуктук корголушун камсыз кыла ала турган укуктук механизмди, коомдогу укуктук климатты түзүү болуп саналат. Батыштан алынган айрым "карыздарга" кайрылып, тилекке каршы, мурдагы постсоветтик мамлекеттердеги тарыхый, философиялык, теориялык-укуктук ой Батыш илиминин принциптерине негизделип, көчмөн коомдордун генезиси такыр эске алынбаганын, көчмөн цивилизацияларга да тийиштүү көңүл бурулбаганын белгилей кетели.

Автордун ата-бабаларыбыздын укуктук маданиятына кайрылуусу мамлекеттүүлүгүбүздүн жана улутубуздун сакталып калышына мүмкүндүк берген укуктук системага объективдүү талдоо жүргүзүү үчүн зарыл.

Белгиленген жагдайлар өз алдынча диссертациялык изилдөө контекстинде теманы тандоого негиз болгон.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуулугу. илимий багыттар, ири илимий программалар, билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүп жаткан негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациянын темасы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жоболоруна; 2040-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясына; 2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук программасына; 2022-2027-жылдарга улуттук каада-салттарды сактоо жана өнүктүрүү боюнча Улуттук программага байланыштуу; 2023-2026-жылдарга Кыргыз

Республикасынын укуктук

саясатынын укуктук маданиятын жогорулатуу, укуктук мамлекетти жана жарандык коомду түзүү боюнча милдеттерди мамлекет тарабынан жүзөгө ашыруунун орто мөөнөттүү келечегине багытталган концепциясы.

Максаты жана изилдөө маселелери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты-көчмөн цивилизациясынын укуктук маданиятынын феноменин бир бүтүн жана көп кырдуу көрүнүш катары комплекстүү түшүнүү, анын азыркы кыргыз коомунун реалдуулуктарына карата колдонулган тарыхый-укуктук жана теориялык-методологиялык аспектилерин карап чыгуу.

Аталган максатка жетүү өз ара байланышкан бир катар маселелерди чечүүнү болжолдойт:

Бул изилдөөнүн максаты төмөнкү маселелерди чечүү жолу менен жетишилген:

1. Көчмөн цивилизациясынын феноменин, аны евразиялык укук илиминин негизинде кароо;
2. Укуктук маданиятты социалдык жана укуктук чындыктын кубулушу катары изилдөө;
3. Элдин улуттук укуктук маданиятын, анын руханий жана маданий-тарыхый тамырларын калыптандыруу процессин кароо;
4. Евразия цивилизациясынын көчмөндөрүнүн адаттык- укуктук маданиятын укуктук түшүнүүсү боюнча изилдөө;
5. Коомдун укуктук маданиятынын методологиялык негиздерин изилдөө;
6. Совет мезгилиндеги көчмөндөрдүн укуктук маданиятын карап чыгуу;
7. Көчмөндөрдүн укуктук мурасын жана анын азыркы кыргыз коомуна тийгизген таасирин изилдөө;
8. Укуктук маданияттын руханий негиздерин изилдөө: менталитет, укуктук аң-сезим жана укуктук маданият, алардын өз ара байланышы;
9. Кыргыз Республикасында укуктук маданияттын азыркы абалынын өнүгүшүнө таасир эткен проблемаларды талдоо;
10. Инсандын укуктук маданиятын жана анын мамлекет менен өз ара мамилелерин кароо;
11. Мамлекеттик органдардын укуктук маданият маселелерин жана аны жогорулатуунун шарттарын изилдөө;
12. Коомдун укуктук маданиятынын абалын негиздөө жана болжолдоо жана Кыргызстандагы коомдун укуктук маданиятын жогорулатууга багытталган практикалык сунуштарды берүү.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы, диссертация Евразиялык цивилизациянын контекстиндеги көчмөн мамлекеттүүлүк шартында Кыргыз коомунун укуктук маданиятынын феноменин Заманбап чындыкка бурууда комплекстүү өз алдынча изилдөө болуп саналат. Автор тарабынан азыркы коомдо укуктук маданияттын теориясы жана анын социалдык-укуктук өнүгүү негиздери каралган; улуттук укуктук маданиятты калыптандыруу маселелери каралган; Евразиялык цивилизациянын көчмөндөрүнүн укуктук маданиятын калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн элементи катары укук түшүнүү талданган; укуктук мурастын (укуктук

менталитет, идеология, укуктук аң-сезим) жарандык коомго тийгизген таасири; укуктук маданияттын азыркы абалынын көйгөйлүү маселелерин изилдөө жана болжолдоо, коомдун укуктук маданиятын жогорулатуу боюнча Кыргыз Республикасынын мамлекеттик саясатын өркүндөтүү боюнча сунуштарды киргизүү маселелери аныкталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык изилдөөнүн материалдары жана натыйжалары Улуттук каада-салттарды жана буга чейинки тажрыйбаларды пайдалануунун негизинде коомдун укуктук маданиятын жогорулатуу боюнча мыйзамдарды өркүндөтүүдө колдонулушу мүмкүн.

Көчмөн цивилизациясынын укуктук мурасын изилдөө Кыргызстандагы заманбап тарыхый-укуктук илимдин мазмунун байытат, бул бул проблематика боюнча мындан аркы илимий иликтөөлөрдү жүргүзүүгө түрткү болот.

Диссертациялык изилдөө жогорку окуу жайларында мамлекеттин жана укуктун теориясы жана тарыхы, конституциялык укук, саясий жана укуктук окуулардын тарыхы, юридикалык илимдин тарыхы жана методологиясы, укук философиясы, укук антропологиясы жана окуучулардын укуктук маданиятын жогорулатуу боюнча атайын курстарда окуу процессинде колдонулушу мүмкүн. коргоого коюлган диссертациянын негизги жоболору:

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору:

1. Евразиянын көчмөн цивилизациясы өзүнүн өзгөчөлүгүнө байланыштуу тарыхый аспектинде мамлекеттин жана мамлекеттүүлүктүн эң алгачкы формалары пайда болгон "этникалык массивдерди" (хунн, түрк, кытай, славян) түзгөн. Жалпысынан, алар бири-биринен айырмаланып турушкан, бирок эң негизгиси, алардын бирдиктүү этникалык генетикалык коду болгону аныкталды;

2. Укуктук маданият цивилизациялык көрүнүш катары негизделген бул социалдык өнүгүү процессинде калыптанган, социумдардын укуктук жашоо образын камсыз кылууга мүмкүндүк берген укуктук көрүнүштөрдүн (укуктук баалуулуктар, укуктук аң-сезим, колдонуудагы мыйзамдар, укуктук жүрүм-турум, юридикалык практика, мыйзамдуулук, конституция ж. б.) жыйындысы;

3. Укуктук маданиятын түшүнүү, бул бүткүл адамзат тааныган укуктук жетишкендиктер, социалдык менталитет жана укуктук чындыкты ички кабылдоо менен аныкталган жалпы цивилизациялык жана улуттук маданиятты айырмалоого мүмкүндүк берет. Улуттук укуктук маданиятты калыптандыруу деп тарыхтын белгилүү бир жүрүшү, улуттук салт, социалдык-саясий түзүлүштүн, географиялык –табигый чөйрөнүн ж. б. өзгөчөлүктөрү менен шартталган ажырагыс жалпы адамзаттык баалуулуктарды таануу түшүнүлөт;

4. Евразия цивилизациясынын көчмөндөрүнүн укуктук маданиятын укуктук түшүнүү элдин үрп-адаттарын сактоону камсыз кылган жана салттуу кыргыз коомунун укуктук маданиятын өнүктүрүүнүн бир нече тарыхый этаптарын камтыган кадимки ченемдик системанын (эркиндик идеялары,

гуманизм, моралдык - адеп-ахлактык идеалдар жана демократиялык принциптер, бийликтин өзгөчө институттарынын болушу) алкагында түзүлгөндүгү негиздүү;

5. Түшүнүктү аныктоо үчүн эң жемиштүү нерсе аныкталды укуктук маданият тарыхый салыштырмалуу көз карандысыз катары укуктук маданиятты кароонун методологиялык, антропологиялык жана социологиялык аспектилеринин биримдигин ачып берген методологиялык мамиле катары берилет укуктук системанын сапаттык абалын (укуктун, укуктук аң-сезимдин жана юридикалык практиканын мыктылыгынын жана натыйжалуулугунун даражасы), инсандын укуктук өнүгүү деңгээлин (анын идеялары, идеялары, мамилелери, билимдери, жөндөмдөрү, ынанымдары, иш- аракеттери, көндүмдөрү ж. б.) чагылдырган руханий-материалдык маданияттын түрлөрү;

6. Көчмөндөрдүн укуктук маданияты деген доомат негиздүү совет мезгилинде туура эмес жоголуп кеткен, анткени руханий-адеп-ахлактык башталыш "генетикалык код" менен, Б. А. коомдун белгилүү бир социалдык-укуктук эс тутуму менен берилет жана каралып жаткан объекттин өнүгүү шарттарын алмаштырууну модернизациялоо менен байланышкан;

7. Көчмөндөрдүн укуктук мурастарында азыркы кыргыз коомунда көчмөн мобилдүүлүктүн издери (миграция процесстерине ыңгайлашуу), коомдук пикирдин күчү жана кадыр-баркы, үй-бүлөнүн жана үй-бүлөлүк мамилелердин культу, жамааттык тилектештик, конституциялык деңгээлде коюлган руханий баалуулуктардын приоритети ж. б. сакталып калаары аныкталган.;

8. Менталитет адамдардын ой жүгүртүүсүнүн социалдык, этностук, диний, илимий, маданий жана башка стереотиптери менен шартталган ар кандай коомдун этностук өзгөчөлүгүн чагылдыраары аныкталган, мында укуктук менталитет укуктук аң-сезимден кененирээк, анткени адамдардын ой жүгүртүүсүнүн, аң-сезиминин жана укук жөнүндө түшүнүгүнүн психологиялык, адеп-ахлактык жана тарыхый өзгөчөлүктөрүн да камтыйт. "Укуктук менталитет" категориясы " укуктук аң-сезим "жана" укуктук маданият "түшүнүктөрүн алмаштырбашы керек деп эсептейбиз;

9. Коомдун жана айрым инсандардын укукка, мыйзамдуулукка, сот адилеттигине болгон көз караштарынын, идеяларынын, түшүнүктөрүнүн, билимдеринин жана мамилелеринин бурмаланышы менен мүнөздөлгөн, укуктук маданияттын азыркы абалын өнүктүрүүдөгү көйгөйлөр болуп анын деформациясы саналат. Укуктук деформациянын эң коркунучтуу формасы- укуктук нигилизм, укуктук идеализм, укуктук өзүмчүлдүк.

10. Бул жаңы баалуулуктарга өтүү мезгилинде аныкталган жана коомдук мамилелерди өзгөртүү инсандын Заманбап образынын укуктук маданиятын өнүктүрүү жаңы кайра карап чыгууга муктаж, бул коомдук угуу институттары, консультациялар аркылуу, укуктук маалымдуулукту жогорулатуу жана башкалардын укуктарын урматтоо боюнча кампаниялар аркылуу мыйзамдарды түзүү жана өзгөртүү процесстерине катышууга

инсанды стимулдаштырууда чагылдырылат. Социум жана анын мүчөлөрү өлкөнүн негизги мыйзамында бекитилген укуктук идеяларды жана укуктук баалуулуктарды канчалык деңгээлде кабыл алаары укуктук мамлекеттин жана жарандык коомдун калыптанышына көз каранды.

11. Укуктук мамлекетти түзүү жана укуктук мамлекет - Кыргызстанда жарандык коом мамлекеттик органдардын укуктук маданиятын реалдуу жогорулатууга көз каранды. Мыйзам чыгаруучунун жана соттордун укуктук маданияты өзгөчө мааниге ээ. Мыйзам чыгаруучунун укуктук маданияты кабыл алынып жаткан мыйзамдарды адамдын жана жарандын кызыкчылыктарына, коомдун ар кандай катмарларына жана социалдык топторуна ылайык келиши көз карашынан баалоо үчүн негиз болуп саналат. Судьялардын укуктук маданияты руханият жана адеп-ахлак менен тыгыз байланышта;

12. Көчмөн цивилизациясынын өзүнүн өзүнүн уникалдуу укуктук нормалар жана үрп-адаттары болгонун, Кыргызстандагы көчмөн цивилизациясынын укуктук маданиятын болжолдоо укуктук жөнгө салуунун салттуу да, заманбап да аспектилерин эске алган комплекстүү мамилени талап кылат, бул ийкемдүү жана адаптацияланган укуктук маданиятты түзүүгө мүмкүндүк берет. Жергиликтүү жамааттарды укуктук ченемдерди иштеп чыгуу жана ишке ашыруу процессине тартуу маанилүү. Бул укуктук ченемдерди тереңирээк түшүнүүгө жана кабыл алууга жардам берет, бул өз кезегинде укуктук маданиятты бекемдейт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертация өз алдынча жүргүзүлгөн илимий изилдөө. Коргоого алынып чыккан диссертациялык иштин жоболору диссертант тарабынан жеке иштелип чыккан.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациялык иш Ж.Баласагын атындагы КУУнун Юридикалык институтунун мамлекет жана укук теориясы жана тарыхы жана эл аралык укук кафедрасынын жыйынында талкууланып, коргоого сунушталды.

Коргоого коюлган негизги теориялык иштеп чыгуулар жана жоболор автор тарабынан "Кыргыз Республикасында адам укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашыруу механизмдеринин укуктук маданияты жана натыйжалуулугу" аттуу эл аралык жана Республикалык илимий иш-чараларда берилген баяндамаларда апробацияланган. Ж. Баласагын ат.КУУти, Бишкек, 29-ноябрь, 2012-ж.); "Социалдык тармактардагы интернет мейкининде жаштарга деструктивдүү таасирин алдын алуу" эл аралык биргелешкен долбоордук сессиясы (Б.Н.Ельцин ат.КРСУ, РФнын федералдык мекемесинин "МИРЭА — Россия технологиялык университети", КРСУ жана КРсы, Бишкек ш., 17-ноябрь, 2023-ж.); "Мектеп жана ЖОЖ: пандемия мезгилинде аралыктан окутуунун психологиялык-укуктук аспектилери. Кыргызстандын жана Россиянын тажрыйбасы " (Поволждук кооперативдик институту (филиалы), Энгельс шаарынын прокуратурасы (РФ Энгельс ш., Бишкек ш., 18-ноябрь, 2020-ж.); КР Конституция күнүнө арналган "Ата-мекендик мыйзамдарды өнүктүрүүнүн заманбап тенденциялары: теория

жана укук колдонуу практикасы" тегерек столдорунун ишинде (Ж.Баласагын ат. КУУнун юридикалык факультети, Бишкек ш., 3-май, 2019-ж.); "Келечектин гуманитардык долбоорундагы дисциплиналар аралык тренд: философия, психология, укук, теология, дин таануу (РФ Саратов ш., 26-февраль, 2020-ж.); эл аралык илимий-практикалык конференцияларда: "КР Конституциясынын 25- жылдыгына жана проф. К. Нурбековдун 90 жылдыгына арналган "КРнын мыйзамдары азыркы кези жана келечеги (1-Нурбек окуулары) (Ж. Баласагын ат.КУУ ти, Бишкек ш., 11-май, 2018–ж); "Кыргыз Республикасында конституционализмдин өнүгүшү-демократиялык мамлекеттин калыптанышынын негизи" (Ж.Баласагын ат. КУУнун юридикалык институту, Бишкек ш., 30-май, 2023-ж.); "КР конституциялык мыйзамдарын өнүктүрүүнүн тенденциялары жана перспективалары" (Ж.Баласагын ат. КУУнун юридикалык институту, Бишкек ш., 26-апрель, 2023-ж.); Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун түзүлгөндүгүнүн 100-жылдыгына арналган "Юридикалык илимдин заманбап көйгөйлөрү", ошондой эле проф. К. Курмановдун 95-жылдыгына карата (Ж. Баласагын ат. КУУнун юридикалык институту, Бишкек ш., 17-май, 2024-ж.) ж. б.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын чагылдыруунун толуктугу. Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө алынган илимий жыйынтыктар ата мекендик жана чет өлкөлүк илимий басылмаларда жарыяланган отуз бир макаланын алкагында; окуу, окуу-методикалык колдонмолордо чагылдырылган.

Диссертациялык изилдөөнүн структурасы жана көлөмү. Изилдөөнүн максаты жана милдеттери киришүүдөн турган иштин структурасын аныктады, он эки бөлүмчөнү бириктирген төрт бөлүм, корутундулар, практикалык сунуштар жана колдонулган булактардын тизмеси.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Кириш сөзүндө теманын актуалдуулугу белгиленген, анын тандалышы, диссертациянын темасынын мамлекеттик стратегиялык программалар менен байланышы негизделген, диссертациялык изилдөөнүн максаты жана коюлган милдеттери, илимий жаңылыгы, изилдөөнүн практикалык мааниси ачылат, коргоого коюлган негизги жоболор түзүлөт, изденүүчүнүн жеке салымы баяндалат, алынган натыйжалардын апробациясы жана алардын басылмаларда толук чагылдырылышы, изилдөөнүн түзүмү жана көлөмү баса белгиленет.

Биринчи бап "Көчмөн цивилизациясынын укуктук маданияты улуттук-укуктук феномен катары" үч параграфтан турат.

Биринчи бөлүктө «**Көчмөндүктүн феноменин евразиялык укуктук илиминде кароо**» автор белгилегендей, ааламдашуу күчөп бараткан шартта өсөт, саясатчылар гана эмес, изилдөөчүлөр постсоветтик мамлекеттердин Чыгыш же Батыш цивилизацияларынын белгилүү бир типологиясына таандыктыгы, саясий, маданий, экономикалык чөйрөлөрдөгү интеграцияны тандоо маселелери менен да алек.

Өнүгүү багыты тандоо аныктоо мамлекеттин келечектеги өнүгүүсүнүн маанилүү шарты болуп саналат. Мындан мамлекеттүүлүктүн ар кандай формаларынын калыптануу жана өнүгүү проблемалары актуалдуу болуп калат жана көчмөн коомдордо мамлекеттүүлүктүн болушунун табиятын изилдөөгө заманбап изилдөөчүлөрдүн жалпы ыкмаларды тандап алуусу өтө маанилүү болуп саналат.

Чыгышта укуктук маданиятты өнүктүрүүнүн формасы катары мамлекеттүүлүктүн көчмөн формасы жөнүндө Ф. Энгельс К. Маркса жазган катында дагы эле эскерилген, анда Чыгыш тарыхынын уникалдуулугун белгилеген Энгельс Чыгыштагы коомдук кыймылдар, байыркы жана кийинки мезгилдерде чоң шаарлардын тез пайда болушу дал ушул көчмөн баскынчылардын чоң массасынын басып кирүүсү менен түшүндүрүлөт деп жазган.

Жерге жеке менчиктин жоктугу, чыгышта географиялык жана климаттык шарттар, алар коомдук кубулуштардын өнүгүшүнүн негизги фактору деп эсептешкен. "Көчмөн мамлекеттүүлүк" жөнүндө К.Маркс менен Ф. Энгельсте, андан кийин В. и. Ленинде сөз болгон эмес. Чыгыштын ушул эле коомдук кыймылдарын алар "Азиянын өндүрүш ыкмасы" деп мүнөздөшөт [Маркс К., Энгельс Ф. Энгельс-Марксу (26 мая 1853г) [Текст] / К.Маркс, Ф.Энгельс. - Т. 28. -М.: Полит. лит., 1962. С. 209–210].

Бүгүнкү күндө мамлекеттин жана укуктун тарыхынын илиминде "Азиянын өндүрүш ыкмасы"кайсы формацияга кириши керектигин аныктоодо көйгөйлөр бар. Батыштын классикалык философия илиминде көчмөндөрдүн мамлекеттүүлүгү башында четке кагылган, анын башатында немис философиясынын классиктери — и. Кант жана Гегель болгон. Ал эми Россияга келсек, анда 30-40-жылдардын башында батышчылык жана славянофилдик сыяктуу багыттар калыптанган.

Көчмөн мамлекеттүүлүк теориясынын анча изилденбегендиги формациялык теориянын бекем, түптөлгөн конструкциясы көчмөн Евразия мамлекеттүүлүгүнүн руханий-маданий, цивилизациялык маңызынын байлыгын объективдүү жана кеңири изилдөөгө, мамлекеттердин өнүгүү тарыхынын жалпы дүйнөлүк тенденциясында өзүнүн адилеттүү жана татыктуу ордун табууга мүмкүнчүлүк бербей жаткандыгында.

Экинчи бөлүктө "Укуктук маданият социалдык жана укуктук чындыктын кубулушу катары" автор объективдүү баа берүү максатында "укуктук маданият" феноменин карап чыгууну маданиятты социалдык көрүнүш катары аныктоодон баштоо максатка ылайыктуу деп эсептейт.

Адамзаттык өнүгүүнүн алгачкы стадиясында коомдук маданият "тыюу салуулардын жана буйруктардын белгилүү бир системасында туюндурулган жамааттын тукум куучулук эмес эс тутумун" камтыган [Лотман Ю.М., Успенский Б.А. О семиотическом механизме культуры [Текст] / Ю.М. Лотман, Б.А.Успенский – СПб., 2000. – С. 487] адамзат коомчулугунун аман калышына жана жашоо үчүн күрөштө жеңишке жетишине мүмкүндүк берди.

Анткени кыргыздардын руханий маданияты-кылымдар бою топтолгон ишенимдердин, үрп-адаттардын жана билимдердин мурасы экендигине кошулбай коюуга болбойт, анткени бул мурас адамга анын түбөлүктүүлүгүн ачып берет. "Маданият" түшүнүгү белгилүү бир тарыхый доорлорду (байыркы маданият), конкреттүү коомдорду, улуттарды жана калктарды (Борбордук Азиянын байыркы көчмөндөрүнүн маданияты, майя маданияты ж.б.),

Ошондой эле жашоо-турмуштун өзгөчө чөйрөлөрүн мүнөздөө үчүн колдонулат. Тар мааниде маданият адамдардын руханий жашоосунун чөйрөсү катары түшүнүлөт.

Материалдык баалуулуктар коомдун жеке же бир бөлүгүнүн кызыкчылыктарын канааттандырууга умтулса, руханий баалуулуктар жалпы коомдук кызыкчылыктарды коргойт. Экөөнү карама-каршы коюу эмес, тең салмактуу пайдалануу адамдын жана коомдун туруктуу өнүгүшүнө шарт түзөт.

Белгилүү болгондой, биздин кыргыз ата-бабаларыбыз кылымдар бою Евразиянын кең мейкиндигинде көчмөн жашоо образын өткөрүшкөн, өндүрүштүн негизги ыкмасы өнүккөн көчмөн мал чарбачылыгы, жашоону уюштуруунун формасы – уруу болгон.

Көчмөндөр цивилизациясы жаратылыш байлыктарына жана адам менен жаратылыштын гармониясына аяр мамиле кылууну болжойт. Көчмөндүк билимди топтоону талап кылды, адамдар ар кандай жолдор менен салттуу билимдерин, маданий мурастарын жана баалуулуктарын акылдуу аталар жана акылдуу энелер аркылуу муундан муунга өткөрүп беришти.

Совет мамлекетинин саясий практикасы Совет коомунун укуктук маданияты жөнүндө 50-жылдардын ортосуна, кылымга чейин социалдык-укуктук көрүнүш катары айтууга мүмкүндүк берген эмес.

Өз кезегинде, 60-жылдары болгон саясий өзгөрүүлөр болуп, коомдук жашоону либералдаштыруу, укуктун таасиринин кеңейиши жана демократиянын өнүгүшү менен байланышкан, укуктук маданияттын теориясын "социалисттик укуктук маданият" катары укуктук чындыктын концептуалдык көрүнүшү катары калыптандырууга өбөлгө түздү.

60-80-жылдары XXв. кылымдын советтик укуктук илиминде укук жана укуктук маданияттын фундаменталдуу изилдөөлөрүнө Е. В. Аграновская, С. С. Алексеев, Е. А. Зорченко, Н. М. Кейзеровдун, Д. А. Керимовдун, Е. А. Лукашеванын, А.П. Семитконун ж. б. илимий эмгектери арналган, бул эмгектерде укуктук маданияттын анын маани-маңызына шайкеш комплекстүү аныктамасы али боло элек., жана укуктук маданияттын структуралык элементи катары укуктук аң-сезимге көбүрөөк көңүл бурулган.

Укуктук маданиятты түшүнүүнүн жаңы этабы В.П. Сальниковдун (1990), А.П. Семитконун (1996) ж. б. илимий эмгектери пайда болгон, кылымдын 90-жылдарында башталган мамлекеттик түзүлүштүн түп-тамырынан берки өзгөрүүлөрүнө байланыштуу.

Укуктук маданияттын жалпы теориялык проблемаларынын контекстинде авторлордун: И.Гусейновдун; А. Ю. Мордовцевдин; Л. А. Петручактын; Ф. Х. Галиевдин ж.б. эмгектери пайда болот.

2000-жылдардан тартып Кыргызстандын жана Казакстандын окумуштууларынын улуттук укуктук маданиятынын алкагында илимий изилдөөлөр башталып, Г. А.Мукамбаева, Б. и. Борубашов, т. к. Исманов, С. К. Кожоналиев, К. А. Уметов, К. К. Карабаева, К.Е. Мамаев, З. М. Жоробеков, З. Галиева, Г. Т. Суранчиева А. С. Смагулова, Т. И. Ганиева, Д. М. Байгазиева, М.Г.Губайдуллин, Ж.Ч.Тегизбекова, Н.С.Турсунбаева, К.М. Матеева, Н. Д. Эшмурадова, Е. Т. Джарлакасымов ж.б.

Мындан тышкары, автор көчмөн цивилизациясынын укуктук маданиятынын көйгөйлөрү боюнча революцияга чейинки, советтик авторлордун изилдөөлөрү боюнча илимий баяндама жасаган. К.Нурбековдун салымы өзгөчө белгиленген, анын монографиясында революцияга чейинки Кыргызстандын коомдук-саясий түзүлүшү, укуктук булактары жана укугу, Кыргыз коомунун социалдык-экономикалык түзүлүшү жана социалдык түзүлүшү, ошондой эле адат боюнча соттук түзүлүшү чагылдырылган, менчиктин болгон формаларына мүнөздөмө берилген. Бирок, жогоруда айтылган эмгектер Совет мамлекетинин шартында жазылган, бул авторлорго саясий-укуктук кубулуштарды изилдөөгө таптык мамилени эске албай, объективдүү илимий изилдөө жүргүзүүгө тоскоол болгон.

Кыргызстанда жарандык коомдун социалдык-укуктук өнүгүүсүнө укуктук маданияттын таасири ар түрдүү өңүттөн көрүнүп турат жана мындай таасирдин жөнгө салуучу, социалдаштыруучу, турукташтыруучу, интегративдик, идеологиялык, коммуникативдик, онтологиялык, ишмердик, аксиологиялык аспектилери айырмаланып турат.

Автор Кыргызстандын улуттук укуктук маданиятын жалпы адистештирүү маданиятын модернизациялоо процесстерине киргизүү маселелерин улуттук жекелештирүүнүн негизине коюлган негизги баалуулук детерминанттарын сактоо шартында концепциянын, улуттук маданияттардын өз ара өтүшүүсүнүн контекстинде кароо керек деп жыйынтыктайт.

Ошондуктан, улуттук укуктук маданияттын чегинде жалпы адамзаттык баалуулуктар, башка укуктук маданияттардын жетишкендиктери четке кагылбашы керек. Бирок ошол эле учурда улуттук укуктук маданият жалпы цивилизациялык жетишкендиктерге улуттук менталитет, улуттук укуктук салт менен шартталган социалдык маанини жана баалуулукту берүүгө тийиш.

Биринчи баптын үчүнү бөлүгүндө " Улуттук укуктук маданияттын калыптанышы " автор улуттук укуктук маданияттын өзгөчөлүгүн тарыхтын белгилүү бир агымы, улуттук салт, коомдук-саясий, географиялык чөйрөнүн өзгөчөлүктөрү ж. б. менен шартталган деп эсептейт.

Эреже катары, кыргыздардын көчмөн цивилизациясынын укуктук маданияты ар кандай баалуулуктар багыттарын жана жарандардын саясий-

укуктук катышуу ыкмаларын, ошондой эле улуттук каада-салттарды, үрп-адаттарды, адамды коомдук таануу ыкмаларын жана коомдун жана

мамлекеттин цивилизациялык өнүгүүсүнүн туруктуу чегин билдирген башка жагдайларды бири-бирине карама-каршы айкалыштыруу процессинде калыптанган.

Улуттук укуктук маданият тарыхтын белгилүү бир жүрүшү, улуттук салт, коомдук-саясий, географиялык чөйрөнүн өзгөчөлүктөрү ж. б. менен шартталган өзүнүн өзгөчөлүгүнө ээ.

Ушуга байланыштуу, байыркы көчмөн цивилизациясында региондун байыркы этносторунун бири катары Чыгыштын өзгөчө белгилүү бир тарыхый ордун кыргыздар ээлешкен, алардын мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүү тарыхы Борбордук Азиянын башка урууларынын жана элдеринин - хунндардын, Кангюй мамлекеттеринин, түрк мамлекеттеринин, Чыңгыз-Хан империясынын ж.б. тарыхы менен үзгүлтүксүз байланышкан, миндеген жылдар бою бул чөлкөмдө кээ бир мамлекеттер башка мамлекеттерди алмаштырып, ар кандай этностор Монголия менен Енисейден Тянь-Шанга чейинки эбегейсиз кеңдиктерди ээлегендигин күбөлөндүрөт. [Уметов К. А. Кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу жана өнүгүү этаптары [Текст]: Дис.. Көлөм. юридикалык. илим.:12.00.01 / К.А. Уметов. Б., 2008.- 14 б.].

Автор тарабынан маданий баалуулуктар улуттук укуктук тутумдагы укуктук кубулуштар катары каралат, ошондуктан аларды эл өзүнүн коомдук аң-сезиминде, улуттук менталитетинде тааныйт.

Улуттук укуктук маданият ченемдик жана институттук системанын өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле этностун өзүнүн менталитетинин жана укуктук аң-сезиминин өзгөчөлүктөрүнөн көрүнүп турган укукту руханий кабыл алуусун эске алуу менен каралышы керек.

Элдин руханийлиги конституциялык иденттүүлүктүн негизинде жатат, руханий - адеп-ахлактык ченемдер улуттук баалуулуктардын жобосу катары Конституцияда бекитилген.

2023-жылы Кыргызстанда Өкмөт тарабынан Кыргыз көчмөн цивилизациясынын маданий – укуктук эстелиги болгон "Манас" эпосун изилдөө жана кеңири жайылтуу боюнча Концепция" иштелип чыккан; руханий мурастарды жандандыруунун алкагында биринчи жолу 2014-жылдан бери өкөрүлүп келе жаткан дүйнөлүк көчмөндөр оюндары кайрадан түзүлдү.

Казакстанда "Маданий мурас" мамлекеттик программасынын алкагында академик С. Зимановдун "Казактардын укугунун байыркы дүйнөсү" аттуу он томдук китеби даярдалды.

КР Конституциясына, преамбуласына Манастын осуяттарына шилтеме берүү менен моралдык-адеп - ахлактык баалуулуктар киргизилген, ал эми 7-

берене конституциялык кеңешүүчү орган-Элдик курултай менен толукталган. Элдик бийликтин кайра жаралган институту катары

курултайга азыр Кыргызстандын мыйзамдарында мамлекеттик деңгээлде өзүнчө орун берилет: "Кыргыз Республикасынын

жарандары мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишинин маселелери

боюнча, башка маанилүү маселелер боюнча кыргыздардын тарыхый салты

болуп саналган элдик курултайларды өткөрүүгө укуктуу "Элдик курултайды чакыруу жөнүндө: Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы, 15-август, 2022-Ж.О. 284 (ред., 28-сентябрь, 2022-ж. у. 328) [Электрондук ресурс].-Кируу режими: <https://cbd.minjust.gov.kg/434800/edition/1277288/ru.>]

Жарандар жергиликтүү деңгээлде аларды түзүүгө укуктуу болгон Аксакалдар соттору жаңы мыйзамдык чечмелөө алышты. Аксакалдар соттору өз ишмердүүлүгүндө моралдык жана адеп-ахлак нормаларын, Кыргызстан элинин тарыхый калыптанган каада-салттарын жана үрп-адаттарын жетекчиликке алышы керек, алар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына каршы келбейт [Кыргыз Республикасынын Аксакалдар соттору жөнүндө мыйзамына 19-Февраль, 2024-жыл, 52 [Электрондук ресурс].- Кируу режими: <https://cbd.minjust.gov.kg/4-5280/edition/3049/ru.>]

Ошол эле учурда мыйзам аларды өз алдынча жана уюштурулуп жаткан курстарда окутуудан өтүү менен укуктук сабаттуулуктун деңгээлин жогорулатууга, укук ченемдерин колдонуу көндүмдөрүн өркүндөтүүгө милдеттендирет.

Бул конституциялык жаңылануулардын тарыхый контекстине көңүл буруу керек: "Байыркы кыргыздардын укуктук актыларынын пирамидасында баатырдык "Манас" эпосунда айтылган курултайлардын (элдик жыйындын) чечимдери жогорку юридикалык күчкө ээ болгон.

Белгилей кетсек, көпчүлүктүн чечими – кыргыз урууларынын аксакалдарынын чечимдери биздин түшүнүгүбүздө жогорку күчкө, Мыйзамдын күчүнө ээ болгон. Жана коомдун мүчөлөрүнүн көпчүлүгүнүн чогулуштарга түздөн-түз катышканда добуш берүү менен кабыл алынган чечимдери милдеттүү түрдө аткарылчу күчкө ээ болгон".

Бул иш-чаралардын максаты Евразия мейкиндигинде көп кылымдар бою жашап келген көчмөн цивилизациясынын укуктук маданиятын объективдүү калыбына келтирүүдөн көрүнүп турат.

Белгилей кетсек, көчмөн цивилизациясына кирген этностордун укуктук маданияттарынын окшоштугу калктын жашоо-турмушунун жамааттык, уруулук формасы менен шартталган, аймакты өздөштүрүү эркиндиги жана бириктирүүчү моралдык-нравалык дөөлөттөрдү өнүктүрүү эркиндиги менен байланышкан.

"Укук түшүнүү адаттык- укуктук маданиятынын Евразия цивилизациясындагы көчмөндөрдүн калыптанышынын жана өнүгүшүнүн идеялык негизи" биринчи баптын төртүнчү бөлүгүндө коомдун укуктук маданияты автор тарабынан белгилүү бир талаптар аркылуу көрүнөт, алар укук түшүнүүнүн элементтеринде: түшүнүктөрдө, мамилелерде, баалуулуктарда, ченемдерде, институттарда чагылдырылган.

Автор укуктук ченемдерди жазуу жүзүндө бекемдөөнүн жоктугунан улам мындай көрүнүш пайда болгонун белгилейт: уникалдуу ченемдик система, укуктук маданият, анын негизин каада-салттар жана каада-салттар, укумдан-тукумга өткөрүп берилүүчү укуктук эстеликтер түзгөн.

Бул система кылымдар бою сакталып келген жана көчмөн өндүрүтүн коопсуздугун жана жандуулугун камсыз кылган эң оптималдуу форма болгон.

Ченемдик системага төмөнкүлөр кирди: укуктук маданияттын калыптанышынын гунндук-кыргыз мезгилинде туюндурулган негизги адаттагы-укуктук институттар жана орнотмолор;

көчмөн мамлекеттүүлүктүн Енисей мезгилиндеги укуктук маданиятта – орхон эстеликтеринде, "Манас" эпосунда; көчмөн империясынын түрк-монгол баскычындагы укуктук маданияттын жазма булактарында: Чыңгыз хандын "Улуу Ясасы"; орто кылымдагы "талаа укугун" калыптандыруу этабынын укуктук маданиятында - Тауке хандын "Жети жаргысы", Жусуп Баласагындын "Куттуу билиминде" чагылдырылган Карахандар каганаты мезгилиндеги укуктук маданияттын өнүгүү этабында; Кыргыз элинин кыска жана сыйымдуу формулаларында, макал –лакаптарында; соттук чечимдерди чыгарууда жаңы бийлер жетекчиликке алган нормалардын доорунда болгону белгиленет.

Атап айтканда, административдик-аймактык түзүлүшү боюнча Гунн (Хун) империясынын тажрыйбасын өздөштүрүү процесстери Кыргыз көчмөн коомчулугунун андан аркы эволюциясына таасир эткен, бул болсо ак–Чыгыш кылымдарда "канаттар" деп аталган (оң жана сол) — кеңири аймактык бирикмелердин (уруулар союздарынын, конфедерациялардын) пайда болушуна алып келген.

Оң жана сол канаттардын болушун болжолдогон кош система көчмөндөр үчүн аймактын жана калктын көлөмүн жөнгө салуу үчүн оптималдуу уюм болуп калды. Ошол эле учурда уюмдун генеалогиялык принцибинин жогорку Туруктуулугу айдан ачык. Ар бир зона маданий-тарыхый процесстин өзгөчөлүгү менен мүнөздөлгөн.

Хунн коомунун жүрүм-турум эрежелери жана башка укуктук салттары (левираттык нике, аксакалдар кеңеши, кун (материалдык компенсация), калым ж.б.) кыргыздарда жана башка көчмөн элдерде кийинки адат (кадимки укук) менен окшош болгон жана муундан муунга оозеки өткөн.

Кыргыз элинин укуктук маданиятынын маңызы, ал жалпы цивилизациялык укуктук маданияттын бир бөлүгү болуп саналат, анткени анда бүткүл адамзат коомчулугу тарабынан таанылган баалуулуктар, принциптер, идеалдар, талаптар, ченемдер – бардыгынын мыйзам алдында теңдиги, адилеттүүлүк, бийликти бөлүштүрүү, адамдын жашоосун, анын укуктары менен эркиндиктерин жогорку баалуулук катары таануу ж. б. бекемделген.

Көчмөн коомдун укуктук маданияты жөнүндө сөз болгондо, ал коомдун бардык деңгээлдериндеги укуктук жана моралдык турмушун чагылдыргандыгын белгилей кетүү керек.

Ошол эле учурда, ал баарынан мурда жогорку саясий эмес, салттуу

системанын төмөнкү тердөөчү деңгээлинде көрүнгөн. Бул деңгээл элдик үрп-адаттардын, ырым-жырымдардын, ар кандай ырым-жырымдардын күчтүү катмары катары каралышы мүмкүн.

Экинчи бап **"Методологиялык аспектилеринде азыркы коомдо укуктук маданиятты таануу"** үч бөлүктөн турат.

Биринчи бөлүгүндө **"Коомдун укуктук маданиятын изилдөө методологиялык инструменти"** каралат, изилдөө объектиси, ыкмалары, атап айтканда, көп көңүл структуралык жана иш талдоого бурулат.

Бардык коомдук жана укуктук реалдуулук түрүндө изилдөө объектиси катары укуктук маданияттын өзгөчөлүктөрү укуктук теориянын алкагында гана бул көрүнүштү түшүнүү мүмкүн эместигин аныктайт.

Объектин көп форматтуулугу теориянын мазмунунун өзгөчөлүктөрүн гана эмес, ошондой эле бул мазмундун туюнтма формасын да шарттайт, идеалдуу түрдө — укуктук маданияттын интегративдик теориясы түрүндө жана укук таануудагы жеке теория катары.

Укуктук изилдөөнүн түрүн тандоодо бул кубулуштун укуктук иликтөөлөрү аны советтик укуктук илим үчүн салттуу саясий - идеологиялык чен-өлчөмдө гана эмес, ошондой эле ар кандай өз ара байланышкан өлчөмдөрдө баалоого мүмкүндүк берет: цивилизацияда — тигил же бул цивилизациянын өнүгүү контекстинде; глобализацияда-коомдук мамилелерди социалдык жөнгө салуунун дүйнөлүк прогресси катары укуктун өнүгүүсүнүн презентациясына ылайык; ченемдик-аксиологиялык - укук ченемдеринде бекитилген коомдук баалуулуктар системасын орнотуу аркылуу; технологиялык — укукка басым жасоо менен - ар кандай социалдык чөйрөлөрдүн жана калктын социалдык топторунун укуктук маданиятынын өзгөчөлүктөрү; тарыхый; салыштырмалуу-укуктук жана мүмкүн болгон башка.

Мурдагы кылымдын 30-жылдардын ортосуна чейин, советтик юридикалык доктринада укук мамлекет менен бирге кайып боло турган техникалык каражат катары каралып, теориялык билимдин өнүгүшүнө таасирин тийгизген.

Көрсөтүлгөн мезгилдин изилдөөлөрүнүн ичинен көрүнүктүү орус окумуштуусу И.А. Ильиндин илимий эмгектери өзгөчөлөнүп турат, анын эмгектеринде ал тарабынан аныкталган укуктук аң-сезимдин маңызын философиялык жактан түшүнүү камтылган: 1) оң укукту ишенимдүү билүү; 2) оң укукту баштан өткөрүү; 3) табигый укукту таануу; 4) укук үчүн күрөш.

Ошол эле учурда, кылымдын биринчи жарымында орун алган укукту идеологиялаштыруунун жалпы тенденциясы ошол мезгилдин илимий эмгектеринде "саясий маданият" түшүнүгүнүн басымдуу колдонулушунда чагылдырылат.

Эгерде укуктук маданиятты нукура теориялык субстанция эмес, реалдуу бар деп эсептесек, анда ар кандай адамдардын укуктук жүрүм-туруму ар кандай кырдаалдарда ар кандай мотивдер менен шартталышы мүмкүн экендигине макул болушубуз керек. Бул учурда, коомдун укуктук маданият, анын комплекстүүлүгүнө байланыштуу, коомдук жана активдүү субъекттеринин колдоо жана маргиналдуу типтеги субъекттеринин коркутуу да билдирет.

Т.В. Синюковдун пикири боюнча укуктук маданият – бул адам практикасынын чөйрөсү, ал ченемдердин, баалуулуктардын, юридикалык институттардын, процесстердин жана формалардын жыйындысы болуп саналат, алар конкреттүү коомдо (цивилизацияда) адамдардын социалдык-укуктук багыт алуу функциясын аткарышат.

С.С. Алексеев укуктук маданият - бул укуктук аң-сезимдин, мыйзамдуулуктун, мыйзамдардын жана юридикалык практиканын мыктылыгынын абалы, ал укукту социалдык баалуулук, б. а. коомдун кандайдыр бир "юридикалык байлыгы" катары бекитүүнү жана өнүктүрүүнү билдирет деп эсептейт.

А. Ф. Черданцев " укуктук маданият деп кенири мааниде адамзат укуктук чөйрөдө жараткан нерселердин баары түшүнүлөт: укук, укуктук илим, укуктук аң-сезим, юридикалык практика. Укуктук маданият юридикалык илимдин, укуктук аң-сезимдин абалы, мыйзамдардын тексттерин иштеп чыгуу деңгээли, мыйзамдуулуктун жана укуктук тартиптин абалы, укук коргоо органдарынын, юридикалык адистердин кесиптик ишмердүүлүгүнүн деңгээли менен мүнөздөлөт" [*Теория государства и права [Текст] / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М., 2004. – 473б.*].

Теориялык жана укуктук моделдин алкагында абдан негизделген сунушталган Б.П. Сальниковдун аныктамасы укуктук маданият ар кандай негиздер боюнча структураланууга тийиш болгон инсандын жана коомдун сапаттуу укуктук абалы катары кабыл алынышы мүмкүн болгон өзгөчө социалдык көрүнүш катары чыгат.

Инсандын жана коомдун укуктук маданияты окумуштуулар тарабынан прогрессивдүү адамзаттын жалпы демократиялык басып алууларынын маанилүү натыйжасы катары жалпы адамзаттык баалуулуктардын категорияларынын бири катары каралат. Ал цивилизациянын жана укуктук мамлекеттин ажырагыс компоненти болуп калат [*Сальников В.П. Правовая культура [Текст] В.П.Сальников// Актуальные проблемы теории права. Под ред. К.Б. Толкачева, А.Г. Хабибулина. – Уфа, 1995. – 180б.*].

Белгилүү бир кызыкчылык туудура турган, белгилүү орус окумуштуусу Р.А.

Ромашовдун көз карашы болуп саналат, анын пикири боюнча укуктук маданият социалдык өнүгүү процессинде калыптанган маалыматтык-коммуникативдик, адамдын жашоо-турмушун жөнгө салуучу-коргоочу чөйрө

болуп саналат, анын негизи укук болгон жана коомдун мүчөлөрүнүн абсолюттук көпчүлүгүнүн укуктук жүрүм-турумун камсыз кылууга мүмкүндүк берет [*Ромашов Р.А. Правовая культура и правовой нигилизм [Текст] / Р.А.Ромашов//Правовая культура современного российского общества: Матер. науч-практ. конф. 31 январь, 2002 г. – СПб., 2002. - 11б.*]. Бул жерде автор маданиятты коомдун жашоо чөйрөсү катары түшүнүүнү негиз кылып алат жана укуктук маданиятты жөнгө салуучу компоненттер менен өз ара байланышта аныктайт. Бул көз караш сөздүн

кеңири маанисинде изилдөө предметине мүнөздөмө берет.

Автор Л.А. Петручактын оюн колдоп, ал укуктук маданиятты тарыхый

калыптанган, коомдун экономикалык, саясий, социалдык жана руханий өнүгүү деңгээли менен шартталган, юридикалык маанилүү жүрүм-турумдун ориентиринде кызмат кылган укуктук баалуулуктарды калыптандырууда, берүүдө, сактоодо материалдашкан жана укуктук системанын сапаттык абалын, инсандын жана коомдун укуктук өнүгүү даражасын билдирген маданияттын түрү катары аныкташын билдирет [Петручак Л.А. Правовая культура современного российского общества: теоретико-правовое исследование [Текст]: автореф. дис...д-ра юрид.наук: 12.00.01/Л.А.Петручак.-СМ.: МГЮА им.Кутафина, 2012.-С.30].

Андан ары автор коомдун укуктук маданиятынын структуралык компоненттерин ачыктайт: укуктук таасир келечектүү максаттары катары укуктук баалуулуктар; колдонуучу мыйзамдар; укуктук аң-сезим; укуктук жүрүм-турум; юридикалык практика; мыйзамдуулук жана укук тартиби.

Автор бул учурда эң башкысы акыркы натыйжа – укуктук маданияттын маңызын жана баалуулугун аныктоочу позитивдүү максаттарга жетүү экенин жыйынтыктайт.

"Советтик мезгилдеги көчмөндөрдүн укуктук маданияты" деген экинчи бөлүктө автор көчмөндөрдүн укуктук маданиятын өнүктүрүүнүн советтик этабы Совет бийлигинин мезгилине (1917-1989-жж.) туура келерин белгилеген. "Тилекке каршы – Б.Т. Токтобаев жазгандай - советтик юридикалык илимде мамлекет жана укук кыргыз коомунда совет мезгилинде гана пайда болгон деп эсептелген" [Токтобаев Б. Т. *Функции государства* [Текст] / Б. Т. Токтобаев // Автореф. дис... канд.юрид.наук. - Б, 1998. - 12 б.]. Мамлекеттүүлүк Кыргыз этносуна Совет бийлиги тарабынан "берилген" делгендиктен, бул тарыхый окуя кыргыздардын коомдук аң-сезиминин түпкүрүнө тийген эмес.

Туруктуу мобилдүүлүктө жашоого көнгөн көчмөндөрдүн мажбурлап отурукташуусу 19-кылымдагы заманчы акындардын, элдин думаларын жана тилектерин билдирүүчүлөрдүн чыгармаларында чагылдырылып, алар "койлор ушунчалык чоң болгондуктан, белине Канаттуулар уя салчу" деген патриархалдык өткөндү сагыныч менен даңазалашкан. Патриархалдык коомдун "жакшы" антитезасы жаңы мамилелердин патриархалдык тартибине кирүү менен байланышкан мезгилдер кандайча ашкереленген.

Көчмөндөрдүн Совет мамлекетинин алгачкы жылдарында адаттагы укук нормалары менен жашоосун улантышканы, аларда көчмөн жайыт чарбасы менен тыгыз байланышкан жана бийликтегилердин – бийлердин, манаптардын, аксакалдардын башчылыгы астында өнүккөн иденттүүлүгү сакталып калганы да укуктук маданияттын феномени болуп саналат.

1925-жылы көчмөн жашоо образынын жоюлушу Кыргыз көчмөн коомунун менталитетинде салттуу баалуулуктарды "бузуу" катары пайда кылган, ал үчүн күнүмдүк маданият патриархалдык тартип жана уруулук жерлердин чегинде көчмөн болуу болгон.

Буга карабастан элибиздин мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшү үчүн

белгилүү бир оң импульс көчмөндөрдүн колхоз бирдиктерине жана

биргелешкен советтик чарбаларга кошулушу менен мажбурлап коллективдештирүү болуп калды; 1924-ж. Кыргыз Автономиялуу облусунун (КАО) пайда болушу, андан кийин анын Кыргыз Советтик Социалистик республикага (Кыргыз ССР) айланышы (1936-ж.), 1937, 1978-ж. конституциялардын кабыл алынышы.

Бул этаптын алкагында салттуу укуктук Маданияттан мамлекеттик-укуктук маданиятка өтүү аяктады.

Учунчу бөлүктө "Көчмөндөрдүн укуктук мурасы жана азыркы кыргыз коому" коммунисттик идеологиянын кыйрашы менен байланышкан коомдогу терс кесепеттерге талдоо жүргүзүлөт, мында кыргыз коому моралдык-нравалык жана идеологиялык чыгымдарга алып келген бир бүтүн дүйнө таанымдын жоктугун толук сезди.

Бул бүтүндөй Республиканын укук тутумунун жана мыйзам чыгаруу тутумунун абалына, ошондой эле коомдук жана жеке укуктук аң-сезимге таасирин тийгизди. Батыштын баалуулуктар системасын ойлонбой көчүрүү көзгө урунган биринчи нерсе. Бул процесстин мүмкүн болгон терс таасирлери жөнүндө саясатчылар, илимпоздор жана аналитиктер эскертишет жана аларга көрүнгөндөн алда канча олуттуу.

Коомдо ондогон жылдар бою руханий боштук пайда болду. Пайда болгон орунга улутчулдук, батышташуу, либералдаштыруу, исламдашуу ж.б. идеялары агып кирди, бул улуттук өзгөчөлүктү бүдөмүктөтүшү мүмкүн.

Деидеологизациянын натыйжасында экономикалык кризистин кесепеттерине салыштырмалуу коомдогу эң коркунучтуу абал пайда болду, ал зримо болуп жаткан окуялардын бардыгынын руханий боштугунун, маанисиздигинин, келечексиздигинин, убактылууулугунун күчөп бараткан сезиминде көрүнгөн.

Биздин эл үчүн бириктирүүчү башталыш ар дайым мамлекет идеясы, коллективизм болуп келген, буга чейин кыргыз коому анын калыптанган эки түрүн билген.

Биринчиси-бул кыргыз этносу пайда болгон учурдан тартып Россия империясынын курамына киргенге чейин негизинен көчмөн мамлекет. Экинчиси-формалдуу мүнөзгө ээ болгон советтик мамлекеттүүлүк.

"Мамлекеттин идеясы", "мамлекеттүүлүк жагынан алганда" деген сөздөр, албетте, терең мазмунга ээ жана коомдун укуктук маданиятын чагылдыруу катары мамлекеттик идеология түшүнүгү менен камтылган.

Биз мамлекеттик идеологиянын болушун зарыл деп эсептейбиз, өзгөчө көп улуттуу мамлекеттин шартында.

Автор мамлекеттик идеологияны руханий гуманисттик башталыштарга багыттоо Өзгөчө бүгүнкү күндө, руханий жакырлануу, адеп-ахлактын жана гуманизмдин кулашы Кыргызстандын коомдук өнүгүүсүнө бөгөт коюучу олуттуу фактор болуп жаткан учурда актуалдуу экенин негиздейт.

Бул принциптин идеялары, барынан мурда, КР Конституциясынын 5-жылдын 2021-майындагы преамбуласында камтылган, анда төмөнкүлөр бекитилген: "Биз, Кыргыз Республикасынын эли, өз тагдырыбызды өз

алдынча

аныктоо укугуна негизденүү менен; жалпы адамзаттык принциптерди жана баалуулуктарды таануу менен; адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоого, урматтоого умтулгандыгыбызды ырастоо менен; азыркы жана келечек муундардын алдында өз Мекенибиз үчүн жоопкерчиликти түшүнүп, ушул Конституцияны кабыл алабыз", ошондой эле КР Конституциясында, анда адам, анын өмүрү, укуктары жана эркиндиктери эң жогорку баалуулук болуп саналат деп айтылат [*Кыргыз Республикасынын Конституциясы: референдум (бүткүл элдик добуш берүү) менен 11-жылдын 2021-апрелинде кабыл алынган (КР Мыйзамы менен колдонууга киргизилген 5-май, 2021-жыл)*].

Бул принципти мамлекеттик идеологиянын башталышы катары таануу руханий адеп-ахлактык жана укуктук маданияттын кайра жаралуусуна негиз боло алат, анткени руханий эмес башталышта укук идеясы кургак жана формалдаштырылган.

Байыркы кыргыздардын идеологиясын – теңирчилик Г.А. Мукамбаева анын негизинде Манастын жети осуятында айтылган идеялар: улуттук арнамыс жана мекенчилдик; улуттун биримдиги жана биримдиги; улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык; кыргыз мамлекеттүүлүгүн бекемдөө жана коргоо; гуманизм, улуулук, толеранттуулук; жаратылыш менен гармония; талыкпас эмгек, бардык жакшылыктарга жөндөмдүүлүктүн жана билимдин эсебинен жетүүгө умтулуу жатат деп баса белгилейт. [*Мукамбаева Г.А. Манас и право: монография [Текст] / Г.А.Мукамбаева: -Б., 2003-332б.*]. Окумуштуунун пикиринде, бул идеялар бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын укуктук идеологиясынын негизин түзүшү керек.

Конституциялык реформанын жүрүшүндө ар бир эл өзүнүн укуктук системасын өркүндөтүп жаткандыгын эске алуу менен, тарыхтан жана тарыхый - укуктук жакшы тажрыйбадан улам, конституциялык түзүлүштүн руханий-маданий негиздери биринчи жолу Конституцияга өзүнчө бөлүм менен киргизилген.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын "коомдун руханий-маданий негиздери" главасында 21-беренедө мындай деп айтылган: мамлекет адамдын укугу менен эркиндигин кемсинтпеген үрп-адаттарды жана каада-салттарды сактоо менен Кыргызстан элинин маданиятын өнүктүрүүгө кам көрөт [*Инсанды руханий-адеп-ахлактык өнүктүрүү жана дене тарбиясы жөнүндө концепцияны бекитүү жөнүндө*] [*Электрондук ресурс*]: КР Президентинин жарлыгы, 29.01.2021-ж., 1. - Кирүү режими: <https://president.kg/news/all/21985>].

Укуктук мурас катары калган дагы бир салттуу баалуулук-бул концептуалдык документтерде чагылдырылган укуктук баалуулуктар: бийликтин улук жана салттуу формаларын урматтоо.

Кыргызстанда улуу муунга карата жогорку сый-урматтын айкын мисалы болуп Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-беренесинин 77-пункту саналат. анда: Жогорку Кеңештин биринчи жыйналышын Жогорку Кеңештин жашы боюнча улуу депутаты ачат.

Жашы боюнча эң улуулардын маанилүү иш-чараларды ачуу практикасы Кыргыз элинин каада-салттарынын арасында да, парламентаризмдин өзүндө да терең тарыхый тамырларга ээ.

Жогорку Кеңештин биринчи жыйналышын "Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 8-беренесине ылайык, 16-жылдын 2022-ноябрындагы Охот 106- беренесине ылайык, төрага шайланганга чейин төрагалык кылуучунун функцияларын аткарган жашы боюнча улуу шайланган депутат ачат.

Мисалы, Америка коомунда туугандарынын ортосундагы соттук териштирүүлөр көп болуп турат, кадимки көрүнүш деп эсептелет, балдар көбүнчө ата-энелери, эжелери жана бир туугандары менен соттошот жана бул жобо Америка коомунун маданиятына жооп берет.

Ал эми биздин коомдо жакын туугандардын ортосундагы адеп-ахлак жана адеп-ахлак жагынан соттук талаш-тартыштар мыйзам менен жөнгө салынганы менен айыпталат.

Кыргыз коомунун көчмөн аң-сезиминдеги туруктуу мобилдүүлүк бизге генетикалык психикалык деңгээлде калды, анткени миллиондон ашык мекендештерибиз жакшы жашоо издеп дүйнө жүзүнө көчүп келишет.

Кыргызстанда улууларды жана кадыр-баркты урматтоону жана баш ийүүнү талап кылган өзгөчө үрп-адаттар, каада-салттар бар; меймандостук салттары, зордук-зомбулукту четке кагуу, жарандардын жыл сайын өтүүчү курултайларга активдүү катышуу деңгээли. Кыргыздын салттуу коомунун укуктук мурасынын бул баалуулуктары элдин өз алдынчалыгын күбөлөндүрүп турат, ошондой эле Конституцияда жана Кыргыз Республикасынын 2040-жылга чейинки Улуттук өнүгүү стратегиясында да чагылдырылган.

Үчүнчү бап **Көчмөн цивилизациясынын укуктук маданиятынын уланмалуулук маселелери жана анын Кыргыз Республикасынын заманбап укуктук системасынын өнүгүшүнө тийгизген таасири**" эки бөлүктөн турат.

Үчүнчү баптын биринчи бөлүгүндө **"Заманбап коомдун укуктук аң-сезимге карата менталитеттин таасири"** жөнүндө автор менталитет теориясына жана анын касиеттерине ар кандай мамилелерди карайт.

Автор советтик юридикалык жана коомдук илимдерде деп белгилеген дүйнөгө көз карандысыз, жеке көз караш катары менталитеттин табияты жөнүндөгү концепция детерминизм системасына (адамдын жүрүм-турумунун социалдык чөйрөгө жана анын жашоо шартына толук көз карандылыгы), негизинен марксисттик-лениндикокууга негизделген таптык мамилеге негизделген болчу.

Автор менталдуулуктун проблемаларын алгачкы изилдөөчүлөрдүн бири А.Гуревич болгон, ой жүгүртүүнүн стереотиптерин жана адаттарын карап чыгып, менталдуулук – жеке жана коомдук аң-сезимдин деңгээли жана ал ошол коомго жана маданий салтка мүнөздүү терең зоналарга таянат деп

эсептейт [Гуревич А. *Ментальность [Текст] / А.Гуревич // Опыт словаря нового мышления.* – М., 1989. – 454б.]

Ар бир элдин нормалар жана баалуулуктар жөнүндө түшүнүгү (мисалы, жакшылык менен жамандык жөнүндө), бирок ар бир элде бул идеялар ар башка.

Бүгүнкү күндө Евразия элдеринин жана кыргыз элинин менталитетинин өзгөчөлүгү жөнүндө айтсак болот.

Буга негиздер бар деп ойлойм жана алар баарыдан мурда тарыхый, социомаданий, географиялык, себептери, байланыштары жана көптөгөн кылымдар бою ар түрдүү элдердин маданияттарынын өз ара аракеттенүүсүнүн тереңдиги, аларда жалпы жашоо мүнөзүнүн, тиричиликтин, каада-салттардын жана миропонимдердин пайда болушу менен аныкталат.

Бул көйгөйдү иштеп чыгуу практикалык жана теориялык зарылчылык болуп саналат, анткени адамдардын жашоо образы жана мамилелери, алардын жамааттары түздөн-түз алардын ойлорунан, руханий жана башка кызыкчылыктарынан, баалуулук мамилелеринен, б.а. алардын менталитетинен көз каранды. Ошондуктан, аны изилдөө, биздин оюбузча, чечүү өткөөл мезгилдеги кризистен чыгууга мүмкүндүк бере турган актуалдуу маселе болуп саналат.

Изилдөөчү В.И. Зорин [*Зорин В. И. Евразийская философия как основа духовного единения и поступательной эволюции всего человечества [Электронный ресурс] .- Режим доступа: <http://web.host.kz/zorin/glava3.htm>*] чыгыш тибине мүнөздүү менталитеттин өзгөчөлүктөрүн баса белгилейт: традиционализм, консерватизм; жеке адамдын "мен" жалпы "биз" менен эрип кетүүгө даярдыгы; тышкы экстремалдык шарттарга оңой ыңгайлашуу жөндөмү, психикалык структуралардын ийкемдүүлүгү; дүйнөнүн ой жүгүртүүчү сүрөтү жана компромисске, күчтөрдүн тең салмактуулугуна, алардын элдешүүсүнө жана болмуштун жогорку деңгээлине өтүү жолу катары макулдашууга умтулуу; эң кемчиликсиз жана гармониялуу абал катары абсолюттук тынчтыкка жетүү каалоосу.

Кыргыз элине философиялык дүйнө таанымдын, дүйнө таанымдын жогорку даражасы мүнөздүү, бул элдин менталитетинде чагылдырылган. Бул макал-лакаптар, тыюулар жана белгилер, жакшы каалоолор, насыкат (бата), арноо, ой жүгүртүү, дискуссия, поэтикалык саламдашуу, сын сөздөр аркылуу билдирилет.

Бирок, юридикалык илимде жетиштүү изилденбеген "укуктук менталитет" категориясы "укуктук аң-сезим" түшүнүгүн алмаштырбашы керек. Эгерде биринчиси аң-сезимсиз деңгээлде адамдын корутундусунун терең катмарын билдирсе, экинчиси-укуктук чындыкты аң-сезимдүү өздөштүрүү жана баалоо.

Автор "укуктук менталитет" категориясы "укуктук аң-сезим" жана "укуктук маданият" түшүнүктөрүн алмаштырбашы керек деп эсептейт.

Укуктук маданияттын заманбап абалын өнүктүрүү

проблемасынын үчүнчү баптын экинчи бөлүгүндө, укуктук маданияттын

деформациясы процесстери каралган жана анын социалдык-тарыхый жана психологиялык-юридикалык табиятына тереңирээк кирүү үчүн автор бул көрүнүштүн азыркы учурда жана Кыргызстанда мүнөздүү болгон негизги параметрлерин белгилейт.

Укуктук маданияттын деформациясынын формалары деп автор тарабынан жүрүм-турум активдүүлүгүнүн тышкы формалары түшүнүлөт, алар укуктук жүрүм-турумдун субъектиси өзүнүн жүрүм-турумун укуктук мамилелер менен салыштыруу өзү үчүн зарыл деп эсептебей тургандыгын жана аларга карата өзүнүн көңүлүкөш же терс мамилесин көрсөтө тургандыгын далилдейт. Азыркы коомдун укуктук маданиятынын деформациясынын эң кеңири таралган формалары болуп төмөнкүлөр саналат: укуктук инфантилизм, укуктук нигилизм, укуктук фетишизм, укуктук өзүмчүлдүк.

Жарандардын укуктук аң-сезиминин деформациясынын жогоруда саналып өткөн формалары анын пайда болуу ыкмаларынын бардык көп түрдүүлүгүн толук камтууга талаптана албайт жана көрсөтүлгөн формалар баарынан мурда жеке укуктук аң-сезимдин деформациясына тийиштүү, бул алардын топтук жана коомдук укуктук аң-сезимдин деңгээлдеринде пайда болушун жокко чыгарбашы айтылат.

Бул маселенин объективдүү жана субъективдүү жагын эске алуу керек, мында укуктук аң-сезимдин деформациясынын ар бир формасы анын ар кандай деңгээлдеринде – укуктук психологияда же укуктук идеологияда башкача көрүнөт. Муну эске алуу менен укуктук аң-сезимдин деформациясынын бул формаларынын ар бирине мүнөздөмө берүүгө болот.

Укуктук инфантилизмди көрсөтүүнүн бул ыкмасы жөнүндө айтып жатып, жол-жоболоштурулбагандык баарынан мурда адамдардын жүрүм-турумун жөнгө салууда маанилүү каражат болуп кызмат кылган укуктук аң-сезимдин ченемдик элементин (б.а. укуктук идеологияны) козгой тургандыгын белгилей кетүү керек.

Укуктук маданияттын деформациясынын экинчи жана кеңири таралган формасы укуктук нигилизмди билдирет-кеңири мааниде жалпы кабыл алынган баалуулуктарды, идеалдарды, адеп-ахлак нормаларын, маданиятты Ж.Б. четке кагууну билдирет. Автор бул маселе боюнча илимпоздордун позициясын келтирет.

Укуктук нигилизмдин көп жүздүүлүгү жана өзгөрүлмөлүүлүгү илимпоздорду анын табиятын изилдөөгө башкача мамиле кылууга мажбурлайт, бул табигый түрдө бул түшүнүктүн ар кандай чечмелөөлөрүн жаратат.

Бирок, окумуштуулар арасында "укуктук нигилизм" деген түшүнүк боюнча бирдиктүү пикирдин жоктугуна карабастан, алардын дээрлик бардыгы андагы негизги белгини бөлүп көрсөтүшөт. Бул-укуктук аң-сезимде калыптанган жана укукка каршы жүрүм-турумда өзүнүн сырткы көрүнүшүн алган укукка жана мыйзамдуулукка карата кайдыгерлик, терс-терс же кайдыгер мамиле.

Бул анын эзелтен берки тарыхый тамырлары жана Кыргызстандын коомчулугуна тиешелүү постсоветтик мейкиндиктин жашоочуларынын арасында кеңири таралышы менен түшүндүрүлөт.

Төртүнчү бап “Инсандын жана мамлекеттик органдардын укуктук маданияты” үч бөлүктөн турат.

“Инсандын азыркы образынын укуктук маданияты, анын мамлекет менен өз ара мамилеси” деген *төртүнчү баптын биринчи бөлүгүндө* автор инсандын укуктук маданиятына байланыштуу маселелерди карайт, ал укуктук маданияттын жалпы концепциясынын пайдубалы болуп саналат жана инсандын укуктук өнүгүүсүнүн даражасын жана мүнөзүн, анын укук ченемдүүлүгүнүн деңгээлин, анын ишмердүүлүгүнүн багытын жана мамлекет менен байланышын толук чагылдырат.

Укуктук маданиятты объективдүү кароо мамлекет менен өз ара мамилесиз инсандын укуктук маданиятынын көйгөйлөрүн көрүүдөн тышкары мүмкүн эмес, анткени бул категориялар бири-бирин аныктап жана конкреттештирип, органикалык өз ара байланышта болот.

Автор инсандын укуктук маданиятынын калыптануу процесси көп кырдуу, түзүүчүлөрдүн чоң жыйындысы, сандык жана сапаттык катыштарынын ар түрдүүлүгү, объективдүү жана субъективдүү факторлор, алардын пайда болуу формаларынын көп түрдүүлүгү жана өнүгүү динамикасы менен мүнөздөлөт деп белгилейт.

Инсандын укуктук маданияты инсандын татаал, комплекстүү касиетин билдирет, көп жагынан анын укуктук мазмуну бар кырдаалдарда жасаган аракеттеринин жана аракеттеринин оң багытын аныктайт.

Инсандын укуктук маданияты жөнүндөгү маселе-бул, маңызы боюнча, укук чөйрөсүндөгү адамдын жүрүм-туруму жөнүндөгү маселе.

Инсандын укуктук маданиятынын жүрүш-туруш аспектиси инсандын укуктук аң-сезиминин тигил же бул түрүнүн руханий-укуктук, идеологиялык, психологиялык тапшырмасына түздөн-түз көз каранды. Мыйзам субъектинин аракети анын укуктук орнотмолоруна, көз караштарына, идеяларына, эмоцияларына жараша болот. Бүгүн биз ошондой эле инсандын укуктук маданиятынын белгилүү деңгээлин калыптандырууда аң-сезимдин маанилүү ролу жөнүндө айта алабыз.

Коомдук аң-сезимде инсанга карата белгилүү бир талап иштелип чыгат, ал коомдун көз карашы боюнча укуктук жактан тарбияланган инсандын идеалдуу моделин түзөт.

Мындай модель мамлекеттин атынан мыйзам чыгаруучу тарабынан түзүлөт жана коомдук кызыкчылыкты камтыйт. Белгилей кетсек, бул модель ошол бойдон калышы мүмкүн жана жеке адам же топ же коом тарабынан кабыл алынбашы мүмкүн.

Укук теориясында бир нече укуктук жүрүм-турум каралат: мыйзамдуу, укукка каршы жана конформист.

Биринчи параметр мамлекеттин эрки менен адамдын эрки дал келген учурда мүмкүн. Бул жерде адам укуктук системанын ченемдерин жана принциптерин адекваттуу кабыл алат.

Экинчи вариант бул принциптер карама-каршы келген учурда мүмкүн. Бул учурда, адам атайылап жалпы ченемдердин системасы менен макул болбогон учурда мыйзамсыз жүрүм-турумун тандап алат. Бул революционерлердин, козголоңчулардын, оппозиционерлердин аракеттери. Бул жерде биз активдүү жүрүм-турум формаларын байкайбыз.

Башка учурда, бул норманын талаптарын пассивдүү аткарбай калышы мүмкүн.

Конформисттик жүрүм-турумда индивид башкалардын пикирине багыт алат, башка бирөөнүн эркин кабыл алат жана стандарттуу жүрүм-турумду жүзөгө ашырат. Буга жеке адам юридикалык ченемдин талаптарын ишке ашыруу боюнча эч кандай аракеттерди көрбөгөн учурлар да кирет.

Автор социалдык организмдин нормалдуу иштеши үчүн аталган системалардын өз ара аракеттенүүсүн макулдашуу талап кылынат деп эсептейт. Чындыгында эле мындай өз ара аракеттенүүгө көмөктөшүүчү, ошондой эле ага тоскоол болуучу шарттар бар.

Мындай шарттарды изилдөө-гуманитардык жана табигый-илимий билимдердин кесилишинде көптөгөн илимдердин изилдөө предмети. Бул жерде коомдук турмуштун көптөгөн чөйрөлөрү тартылган, бирок көйгөй менен белгиленген психологиялык аспектилер өзгөчө мааниге ээ.

Бул мезгилдер өзүнүн сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрү менен айырмаланат [*Крыгина И.А. Правовая культура, правовое воспитание и управление правовоспитательным процессом в современном российском обществе*[Текст]: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ И.А.Крыгина. – Ростов-на-Дону, 1999. – С. 35-36].

Автор белгилегендей, тилекке каршы, укуктун функционалдык ролунун төмөндүгү социалдык жана саясий чыр-чатактардын себеби болуп калат.

Дал ушул *инсандын укуктук маданиятынын калыптануу стадиясында* улуттук менталитетте калыптанган көп кылымдык салттарды өзүнө сиңирген жалпы укуктук маданиятты сиңирүү процесси жүрөт.

Укуктук маданият-бул инсандын укук колдонуу ишмердүүлүгүнө, мамлекеттик-укуктук институттар системасынын иштешине катышуусунда укуктук стереотиптердин, көз караштардын, баалуулуктардын, көндүмдөрдүн жыйындысын калыптандыруу аркылуу жергиликтүү коомдук кызыкчылыктарды бекемдөөнү жана ишке ашырууну камсыз кылуучу руханий-практикалык иштин өзгөчө формасы.

Мамлекетте укук түзүү процессин да, укук менен камсыз кылуу процессин да камтыган укуктук механизмдер реалдуу иштеши үчүн жеке деңгээлде жалпы укуктук маданиятты сындыруунун таасирдүү механизми, б.а. жалпы укуктук баалуулуктарды жана салттарды инсандын укуктук маданиятына сиңирүү зарыл.

Инсандын укуктук активдүүлүгү мамлекеттин турмушунда укуктук маданияттын жана катышуунун өнүгүү деңгээлин билдирген жогорку баскыч катары чыгат.

Төртүнчү баптын экинчи бөлүгүндө "Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик органдардын укуктук маданияты" маселелери каралды.

Автор системалуу-структуралык коомдук кайра түзүүлөрдүн шарттарында жарандык коомду түзүү жана укуктук мамлекетти куруу этабында укуктун жаңы ролу жөнүндө, мыйзамдарды жаңылоо жана өнүктүрүү жөнүндө маселе курч турганын белгилейт. Азыр Кыргызстанда болуп жаткан кайра түзүүлөр ар тараптуу жана натыйжалуу мыйзамдык камсыз кылуу шарттарында гана талап кылынган багытта өнүгүшү мүмкүн.

Коом үчүн мыйзамдардын ролу укукту ишке ашыруунун колдонуудагы конкреттүү актыларынын деңгээлинде (микроденгээл) же мыйзам чыгаруу ишмердигинин деңгээлинде (орто деңгээл) гана эмес, ошондой эле эң жогорку (макроденгээл) деңгээлде - бүтүндөй коомго таасир этүүдө көрүнөт.

Автор укуктук маданият, маданияттын башка түрлөрү сыяктуу эле, бааланууга дуушар болот деп эсептейт.

Демек, ал орто деңгээлинде жана төмөнкү деңгээлин арылууга багытталган Жогорку маданиятты калыптандырууда Мыйзамдын ролу жөнүндө сөз болот.

Ар кандай адамдар, ар кандай жалпылыктар, саясий партиялар, бийликтеги адамдар жана оппозиционерлер мамлекеттик-укуктук чөйрөдөгү маданий жетишкендиктерге баа бере алышат.

Тарых маданият деңгээлин аныктоо боюнча буга чейин кээ бир жалпы критерийлерди иштеп чыккан, жана ушул негизде мыйзам аркылуу, анын ичинде укуктук маданиятты жогорулатуу үчүн негизги багыттарын аныктоо үчүн мүмкүнчүлүк түзүлөт. Алардын катарына кошуу керек.

Кабыл алынган мыйзам укуктук маданияттын бардык көрүнүштөрүнө салыштырмалуу өз алдынча таасир эте алат. Бул бир нече жол менен болот. Ошентип, мыйзамда келечекке умтулган жоболор чагылдырылат жана укуктук жөнгө салуу маселелерин чечүүдө кыйла прогрессивдүү мамилелердин пайда болушуна өбөлгө боло турган жаңы идеялар түзүлөт.

Мыйзамдын негизинде мыйзам алдындагы ченемдик актылар чыгарылат, коомдун укуктук маданиятынын жетишилген деңгээли жөнүндө күбөлөндүрүүчү укуктук институттар түзүлөт. Мыйзамдардын жоболору жана аларга негизделген мыйзам алдындагы актылар бара-бара жалпыга таанылган жана принцибинде ошол коомдун жалпы маданиятынын стандарттарына жооп берген баалуулуктар системасын түзөт.

Мыйзам чыгаруучу тарабынан кабыл алынган актылардын сапаты жана натыйжалуулугу баарынан мурда мыйзам чыгаруучунун кесиптик укуктук маданиятынын жана кесиптик аң-сезиминин деңгээли менен аныкталат.

Эгерде мыйзам чыгаруучулардын укуктук маданиятынын деңгээли төмөн болсо, парламенттин статусун өркүндөтүү боюнча кандай гана

болбосун реформалар жана башка институттук кайра түзүүлөр натыйжалуу мыйзам чыгаруу планында пайдасыз болот.

Дагы бир мыйзам – мамлекеттик даректүү социалдык жардам жөнүндө – спикердин айтымында, ишке ашыруунун жеткилеңсиз механизми концептуалдык жактан туура мыйзам актысынын маңызын бурмалай алаарынын мисалы болуп калды. Бюджеттик кодекс кабыл алынган, бирок анда көптөгөн кемчиликтер бар.

Бюджеттик процесстин ачыктыгы, спикердин пикири боюнча, аны ведомстволук кызыкчылыктарды билдирүү үчүн ыңгайлуу куралга айлантпоо керек.

Өткөн жылдарда мамлекеттик мыйзам чыгаруу процессин пландаштыруунун "ведомстволук - башаламан" мүнөзү эч качан өзгөргөн эмес. 15 жылдын ичинде өкмөттүн курамы бир нече жолу алмашты.

Ар кандай өкмөттүк программаларга негизделген укуктук талааны өнүктүрүү концепциялары жок дегенде бир нече жолу өзгөртүлгөн.

Натыйжада беш жылдын ичинде депутаттар жүздөгөн мыйзамдарга өзгөртүү киргизүүгө аргасыз болушкан. Ушундан улам мыйзам жаратуу чөйрөлөрүнүн бирдей эмес өнүгүшү, жаратылышты коргоо, социалдык-маданий, эмгектик, турак-жай, нике-үй-бүлөлүк укуктун көрүнүктүү артта калуусу келип чыгууда.

Мыйзам чыгаруучунун укуктук маданиятынын коомго тийгизген таасирин эки өңүттөн түшүнүү керек.

Баарынан мурда, ар дайым калктын көз алдында турган жана бардык мамлекеттик органдар караган мыйзам чыгаруу органынын иш процесси катары. Экинчи аспект мыйзам чыгаруучунун укуктук маданиятынын алар кабыл алган мыйзамдар аркылуу укук колдонуу практикасына кыйыр таасир этүүсүндө турат [*Ибраева А.С. Правовая культура законодателя – как одно из условий качественного законотворчества [Текст]/ А.С.Ибраева// Законотворческий процесс в Республике Казахстан: состояние и проблемы: Матер. межд. науч.-практ. конф. – Алматы, 1997. - 135б*].

Мыйзам чыгаруучунун укуктук маданиятын укуктук билимдердин деңгээлинде жана мүнөзүндө көрүнгөн укуктук баалуулуктарды өздөштүрүүнүн жана пайдалануунун, баалоонун, орнотуунун, баалуулук багыттоонун, ошондой эле укуктук чөйрөдөгү социалдык активдүү жүрүм-турумдун ченеми катары аныктоого болот.

Мыйзам чыгаруучунун укуктук активдүүлүгү 3 деңгээлде көрүнөт.

Биринчи деңгээл *эвристикалык көрсөткүчкө* негизделет. Бул жерде мыйзамдарды түзүүнүн жаңы, тышкы жакшыраак формаларын ачууга мыйзам чыгаруучуну алып келген объективдүү укуктук көрсөткүчтөрдүн негизинде өз ишин талдоо жүрүп жатат.

Мыйзамдарды жаңылоо жаңы мыйзам актыларын кабыл алуу менен гана чектелип калбайт, анткени алардын санынын көбөйүшү коомдук мамилелерди укуктук жөнгө салуунун деңгээлин жогорулатууну билдирбейт.

Бүгүнкү күндө мыйзамдын жаңы концепциясына негизделген мыйзамдарды өнүктүрүүнүн таптакыр жаңы концепциясы керек.

Мыйзамдын жаңы концепциясы өткөөл мезгилдин, рыноктук мамилелерди түзүүнүн милдеттерин чагылдырышы керек. Ошондуктан, мыйзам чыгаруучунун ролу так кармап билүү болуп саналат, убакыттын талаптары жөнүндө так идеяларды иштеп чыгуу. Жарандар мыйзамдарды, ошондой эле тигил же бул ченемдик укуктук актынын коомдук маанисин дайыма эле түшүнө бербейт, анткени экинчиси адамдардын имманенттик укуктук күтүүсүнө дал келбеши мүмкүн.

Мыйзам чыгаруу органынын юридикалык маданияты ал коомдук укук аң-сезиминин укуктук, укук-психологиялык туруктуу түрлөрүн билет, түшүнөт, туюп сезет. Бул жагдай мыйзам чыгаруучу үчүн принципалдуу маанилүү болуп саналат жана анын Мыйзам чыгаруу жөндөмдүүлүгүн же, тескерисинче, жарамдуулугун мүнөздөйт. Биздин оюбузча, шашылыш чечүүнү талап кылган айрым маселелерди белгилеп кетели.

Бүгүнкү күндө эл аралык укуктун жана эл аралык келишимдердин жалпы таанылган принциптерин камтыган жаңы укуктук системаны калыптандыруу процессин кайра карап чыгуу милдети актуалдуу болуп саналат.

Мыйзам чыгаруу системасынын ичиндеги коллизияларды жоюу зарыл. Мыйзамдарды өнүктүрүү Конституциянын жоболорун ишке ашырууга багытталууга тийиш.

Конституция менен мыйзамдардын ортосундагы ажырым узак убакыт бою проблема болуп келген, анын натыйжасында конституциялык ченемдер мыйзамдарда начар чагылдырылган. Конституцияны ишке ашырууну камсыз кылуу, анын түздөн-түз жана ортомчулук кылуу маселеси, ошондой эле мыйзамдардын ар бир тармагында конституциялык ченемдердин артыкчылык маселеси да актуалдуу болуп саналат.

Мыйзамдардын концепциясы кабыл алынган ченемдик укуктук актылар менен аларды ишке ашыруунун ортосундагы дал келбестикти жоюуга көмөк көрсөтүүгө тийиш.

Мыйзамдардын ар бир тармагында, мыйзамдардын ар кандай тармактарынын ортосунда, мыйзамдардын жана мыйзам алдындагы актылардын ортосунда системалуу байланыштарды чыңдоо актуалдуу бойдон калууда. Мыйзамдын үстөмдүгүн формалдуу таануу жана анын чыныгы аракетсиздигин жеңүү керек.

Конституциянын мыйзамдарын жана ченемдерин чечмелөө маселеси өзгөчө актуалдуу маселе болуп саналат.

Бир жагынан, биз мыйзамдын ченемдерин баяндоонун айкындыгын жана жөнөкөйлүгүн каалайбыз, анткени так ченемдердин жоктугу субъекттин жүрүм-турумун укуктун талаптары менен макулдашууну кыйындаткан учурда милдеттерди коюу адилетсиз деп эсептейбиз.

Мыйзам чыгаруучунун укуктук маданиятынын жогорку деңгээлинин маанилүү шарты болуп анын укуктук орнотмолорунун жана баалуулук багыттарынын интенсивдүүлүгүнүн, көрүнүшүнүн жогорку деңгээлинин, курчтугунун жана туруктуу оң багытынын саналат.

Мыйзам чыгаруучу учурдагы коомдук мамилелерди билип, аңдап-

түшүнүүгө, түшүнүүгө жана аларды укуктук ченемдерде бекемдөөгө гана эмес, ошондой эле адамдардын аракеттерин жана аракеттерин укуктук багытка киргизүү менен ага мүнөздүү болгон коомдук мамилелерди бекемдөөгө, бекемдөөгө, өнүктүрүүгө жана өркүндөтүүгө ылайык келе турган жүрүм-турум эрежелеринин системасын чындыкка ылайык иштеп чыгуу жөндөмүнө ээ болушу керек.

Мыйзам чыгаруучунун укуктук маданияты мыйзамдарга, өзгөчө конституциялык маанидеги ченемдерге жана улуттук өзгөчөлүгүнө ылайык анын аяр мамилесинен көрүнөт.

Моралдык-нравалык аң-сезим менен өз ара аракеттенүү менен укуктук аң-сезим укуктук проблематикага жалпы туура мамилени кармап турууга, бул чөйрөдөгү аракеттердин стратегиясын аныктоодо айрым четтөөлөрдөн качууга чоң мүмкүнчүлүк алат.

Ошондуктан мыйзам чыгаруучунун моралдык-адеп-ахлактык аң-сезими бүтүндөй коомдун укуктук жана адеп-ахлактык маданиятынын абалынын индикаторлорунун бири болуп саналат.

Бул укук ченемдерин жана коомдун турмушунун реалдуу шарттары менен макулдашууну жана мыйзам чыгаруучунун мыйзамды жеке адамдын кызыкчылыктарына, анын укуктары менен эркиндиктерине, ошондой эле коомдун ар кандай катмарларынын жана социалдык топторунун кызыкчылыктарына ылайык келиши жагынан баалай билүүсүн болжолдойт.

Ал тургай, байыркы римдиктер мыйзам деп айткан-бул коомдук мамилелердин жалпы кабыл алынган ченемдерин укуктук алкакта камтылган. Укукту урматтоо ата мекендик мыйзам чыгаруучуларга чет өлкөлүк тажрыйбаны колдонууда көрүнүшү керек.

Бул процесске чыгармачылык менен мамиле жасап, чет өлкөлүк тажрыйбанын элементтерин казакстандык коомдун шарттары, биздин элдин менталитети, каада-салты, үрп-адаты менен байланыштыруу керек.

Мыйзам чыгаруучунун укуктук маданияты кабыл алынган мыйзамдарды анын жеке инсандын, коомдун ар кандай катмарларынын жана социалдык топторунун кызыкчылыктарына ылайыктуулугу жагынан баалоо үчүн негиз болуп саналат, бул жыйынтыгында укуктук Мыйзамдын сапатына жетишүүгө мүмкүндүк берет.

Бул жагдайды этибарга албоо атайылап ишке ашырылбаган мыйзамдарды кабыл алууга алып келет; экинчиден, мыйзамды укук менен өлчөө мүмкүн болот.

Укуктук мыйзам макулдашылган конкреттүү кызыкчылыктардын балансын түзгөн учурда гана болушу мүмкүн; үчүнчүдөн, мыйзамды инсан, анын артыкчылыктары жана баалуулуктары менен байланыштырууга мүмкүнчүлүк ачылат.

Атап айтканда, мыйзам долбоорлорун жалпы элдик талкуулоо көйгөйүнө жаңыча мамиле кылуу алдыда турат. Мында жалпы Улуттук реестр түзүлгөн жана ага коомдун көңүл бурарлык бардык сунуштары киргизилген жана эске алынган чет өлкөлүк оң тажрыйба колдонулушу мүмкүн.

Мыйзам чыгаруу процессинде лоббизмдин ролу жөнүндөгү маселе теориялык жактан да, мыйзамдык жактан да такыр чечилбеген маселе. Лоббизм каралып жаткан маселе менен түздөн-түз байланыштуу, анткени Парламент аркылуу айрым субъекттердин кызыкчылыктарын чагылдырган мыйзам долбоорлорун "түртүп", мыйзам чыгаруучунун укуктук жана саясий маданияты пайда болгон учурлар.

Эреже катары, көпчүлүк өнүккөн демократиялык өлкөлөрдө мыйзам долбоорлорун депутаттар өздөрү даярдашат, ага кызыкдар топтор өз сунуштары менен чыгышат. Эң маанилүү мыйзамдык актыларды кабыл алуудан мурун коомдук пикирди изилдөө практикасын колдонуу керек. Бирок бул кымбат, татаал процесс болгондуктан, айрым учурларда мыйзам долбоорлорун жергиликтүү талкуулоо менен чектелүүгө болот.

Кыргызстанда жана бардык постсоветтик өлкөлөрдө көптөгөн парламентарийлердин мыйзам этикасынын, этикеттин эрежелерин этибарга албоо (билбестиктен же атайылап) өнөкөт оору болуп саналат.

Бул, айрыкча, талаш-тартыш учурунда, сылык-сыпаа, кээде жана орой мамиле парламентарийлер менен көрсөтүлөт.

Көп учурда парламенттик трибуна айрым амбициялуу депутаттардын ортосундагы жеке мамилелерди аныктоо аренасына айланат. Оозеки уруш, өз ара кордоо байкалат.

Учурда Кыргызстан эгемендүү мамлекет болуп, укуктук болууга умтулуп жаткан чакта бардык юридикалык документтерди мамлекеттик тилде даярдап, андан соң башка тилдерге которуу учуру келди.

Мыйзамдарды мамлекеттик тилге сапатсыз которуу кээде ченемдин мазмунун начарлатат, аны таанылгыс кылып өзгөртөт жана иш жүзүндө мыйзамды ар кандай маанидеги чечмелөөгө алып келиши мүмкүн, бул мыйзамдуулук принцибине түздөн-түз каршы келет.

Мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлик бутактарынын ортосундагы цивилизациялуу өз ара мамилелер маселеси өзгөчө актуалдуу. Дал ушул жерде кызматташуу мыйзамдуулуктун, процесстик ченемдерди жана этикет эрежелерин так сактоо рухуна сиңип, ишкердүү болушу керек.

Бүгүнкү күндө постсоветтик өлкөлөрдө бийликти биринчи, экинчи, үчүнчү деп бөлүү стереотипин жеңе алган жок, бул көбүнчө алардын ортосундагы мамилелерди тактоого алып келет - ким башкы. Бийликтин жогорку эшелондорундагы мындай жүрүм-турум саясий кризиске алып келет. Дал ушул нерсе Кыргызстандын биринчи парламентинде байкалган,

бардык деңгээлдеги өкүлчүлүк жана аткаруу түзүмдөрү иштей албай, бири-бирине карама-каршы келип, натыйжада мурдагы ондогон жылдарда

Жогорку

Кеңештин массалык түрдө өзүн-өзү таратуусуна алып келген.

Бийликти бөлүштүрүү системасында парламенттин ролу өзгөчө, анткени парламентте коомдук кызыкчылыктар топтолгон, бул жерде алар ачык билдирилип, жеңилиши мүмкүн.

Мамлекеттик кызматкердин моралдык бийик милдети, ал кайсы тармакта иштебесин же таасир этпесин – укук башкаруусунун принциптерин

бекемдөөгө жана өнүктүрүүгө көмөктөшүү.

Ал эми күнүмдүк ишинде ал мыйзам бийлигинин принциптерине артыкчылык бериши керек; мамлекеттик кызматкердин милдети – бардык укуктук принциптерди коомдун жана мекендештердин жыргалчылыгы үчүн колдонуу. Этика нормалары практика чөйрөсүндө ишке ашырылат.

Мамлекеттик кызматкердин иш-аракеттери гана анын этикалык мамилесин жана жалпысынан анын укуктук маданиятын көрсөтөт.

Өзүнүн кызматтык ролун апыртуу, жазасыз калууга таянуу, өзүнүн орду толгус экендигин жалган аң-сезимге таянуу, жергиликтүү органдардын атынан жергиликтүү калктын жашоо маселелеринен кайдыгерлик жана четтөөчүлүк жер мамилелерин өстүрүү жана гүлдөп-өнүгүү үчүн негиз болуп берет, мында биринчи орунга кызматчынын кесиптик сапаттары эмес, өз командасындагы адамдын псевдо-аткаруу атрибуттары коюлат. Мунун баары мамлекеттик кызыкчылыктарды жеке, жердештердин алмашуусуна алып келет.

Мамлекеттик кызматчылардын ишинин ушул жана башка терс жактары калкты бийликтен алыстатууну калыптандыруу үчүн негиз болуп саналат, чиновниктердин өздөрүнүн – мамлекеттик кызматчылардын аң-сезиминин деформацияланышына өбөлгө түзөт.

Ошентип, укуктук нигилизм өсүшүнө өбөлгө түзөт.

Мамлекеттик кызматчынын укуктук маданияты, бул этиканын ченемдери гана эмес, ошондой эле практикалык иш-аракеттердин көндүмдөрү. Кесиптик этикалык ченемдерди өздөштүрүү социалдык мамилелер системасынын олуттуу өзгөрүүсүнүн, дүйнөгө болгон көз караштын, саясий жана укуктук идеологиянын өзгөрүшүнүн шарттарында өзгөчө мааниге ээ болот.

Жогорку укуктук маданият-мамлекеттик кызматчылардын укуктук ишмердүүлүгүнүн зарыл шарты.

Бүгүнкү күндө мамлекеттин механизмдин динамикалуу өнүгүшү жана башкаруу кадрларынын санынын өсүшү байкалууда. Ошондуктан мыйзамдарда мамлекеттик кызматчылар жана кызмат адамдары үчүн укуктук маданияттын минималдуу (талап кылынган) деңгээлин ченемдик жактан бекемдөө зарыл. Ал өзүнө укуктук билимдердин, практикалык иштин көндүмдөрүнүн белгилүү бир көлөмүн жана ээ болуу деңгээлин, баалуулук-ченемдик багытты иштеп чыгууну, ошондой эле массалык аң-сезимдин калыптанган стереотиптерин кайра карап чыгууга, сындырууга даярдык даражасын камтууга тийиш.

Мамлекетте укуктардын жана эркиндиктердин башкы коргоочусу сот болгондуктан, *судьялардын укуктук маданиятына* өзүнчө көңүл буруу зарыл.

Адамзат сотту жогорку адилеттүүлүктү аныктоочу инстанция катары ойлоп тапкан. Соттун милдетине укукту, башкача айтканда, чындыкты, адилеттүүлүктү орнотуу кирет.

Белгилүү болгондой, сот иштерди Мыйзамга жана ишти карап жаткан

судьялар коллегиясынын мүчөлөрүнүн укуктук аң-сезимине жана судьялардын ички ишенимине жана абийирине ылайык карайт жана чечет.

Укуктук аң-сезим, турмуштук тажрыйбанын негизинде жана конкреттүү ишти кароонун жүрүшүндө калыптанган ички ишеним сот бийлигин жүзөгө ашырууда зор мааниге ээ. Аны ишке ашыруу-жазык иши боюнча өкүм, жарандык доо боюнча чечим өзгөчө формаларда жасалган мамлекеттик мажбурлоо актысы болуп саналат.

Соттун иши мамлекетке карата, анын ичинде укуктун үстөмдүгүн камсыз кылууга багытталган. Натыйжада, сот мыйзам чыгаруу же аткаруу бийлигине ээ болбогон ыйгарым укуктарга ээ.

Чечим кабыл алуу менен сот мыйзамдын негизинде адамды эркиндигинен, ал тургай кылмыш жасагандыгы үчүн өмүрүнөн ажыратышы, жеке же юридикалык жактардан мүлкүн тартып алышы, саясий партияны таркатышы, мамлекеттик органды өз чечимин жокко чыгарууга жана кызмат адамдарынын мыйзамсыз аракеттери менен келтирилген зыяндын ордун толтурууга мажбурлашы, татыксыз ата-энени ата-энелик укуктарынан ажыратышы мүмкүн.

Бул коомдо укукту, сотту урматтоого тарбиялоо зарылдыгын болжолдойт.

Бул бийликтин күчү мыйзамды кыйшаюусуз аткарууга, соттун чечимин урматтоого, анын бузулбастыгына негизделген. Башка мамлекеттик органдар, жарандар, алардын бирикмелери, юридикалык жактар тарабынан сот бийлигине карата мындай мамиле бардык эле мамлекеттерде калыптанган эмес. Ал узак убакыт бою тарбияланат жана баарынан мурда терең демократиялык салттары бар өлкөлөрдө бар, ал жерде укуктун үстөмдүгү принциби бекемделген.

5-жылдын 2021-майындагы КР Конституциясында бул жагдай төмөнкүдөй чагылдырылды. 102-беренеге ылайык, " судьялар Конституцияга каршы келген мыйзамдарды жана башка ченемдик укуктук актыларды колдонууга укуксуз.

Эгерде сот колдонулууга тийиш болгон мыйзам же башка ченемдик укуктук акт адамдын жана жарандын Конституцияда бекитилген укуктары менен эркиндиктерин кемсинтет деп эсептесе, ал иш боюнча өндүрүштү токтото турууга жана бул актыны конституциялык эмес деп таануу жөнүндө сунуш менен Конституциялык сотко кайрылууга милдеттүү". Бул жободон коомдо адилеттүүлүктү ишке ашыруунун эң жогорку актысы Конституция, ал эми судьялардын чечимдери Конституцияга негизделген адилеттүүлүк чечимдери болуп саналат.

Ошентип, укуктук мамлекеттин борборунда коомдун жогорку адилеттүүлүгүнүн өкүлү катары сот турат. Ошондуктан КРнын Конституциясынын 95-беренесинде судья сот адилеттигин жүргүзүүдө көз карандысыз жана мыйзамга гана баш ийет деп жарыяланган.

Бул жагдай "Кыргыз Республикасынын судьяларынын статусу жөнүндө" Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамынын 16-беренесинде бекемделди...судьянын ишине кийлигишүүгө жол берилбейт

.Судьялардын ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруудагы соттук чечимдери жана талаптары бардык мамлекеттик органдар жана алардын кызмат адамдары, жеке жана юридикалык жактар тарабынан милдеттүү түрдө аткарылат. Соттун чечимдерин жана судьянын талаптарын аткарбоо мыйзамда белгиленген жоопкерчиликке алып келет ["Кыргыз Республикасынын судьяларынын статусу жөнүндө" Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамынын 15-ноябрынан 2021-ж.от 138 (ред. от 2-август 2023-ж. № 153) [Электрондук ресурс].- Кирүү режими: <https://cbd.minjust.gov.ima> / 4-3101/имарат/1270733/имарат."].

Кыргызстанда сот-укуктук реформа активдүү ишке ашырылууда.

Сот чөйрөсүндөгү укуктук реформанын мамлекеттик программасынын биринчи этабы бүгүнкү күндө иш жүзүндө ишке ашырылды: судьянын кызмат орду туруктуу, маңызы боюнча өмүр бою, бул судьялардын көз карандысыздыгынын кепилдиктеринин бири болууга тийиш.

Жогорку соттун судьяларынын укуктук маданияты жана укуктук аң-сезими эң жогорку деңгээлде болууга тийиш, ал Жогорку соттун судьяларынын жогорку квалификациялуу юристтердин ээ болгон гана эмес, чоң кесиптик тажрыйбасы, бирок жогорку деңгээли укуктук маданият жана укуктук аң-сезими.

Судьянын мыйзамды бузуу, бюрократия, судьяга коюлуучу талаптарды, анын ичинде судьялык этика кодексинин талаптарын аткарбоо менен байланышкан ар кандай аракеттери же судьянын жогорку наамын жана соттун кадыр-баркын кемсинткен башка аракеттери судьялардын дисциплинардык-квалификациялык коллегиясында кароонун милдеттүү предмети болууга тийиш. Бул тууралуу КР Жогорку сотунун отурумдарында көп айтылат.

Мисалы, 2023-24-жылдары гана Кыргыз Республикасынын Судьялар кеңеши кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалангандыгы үчүн төрт судьяны кылмыш жоопкерчилигине тартууга макулдук берген, дээрлик ар бир бешинчи судья тартип жоопкерчилигине тартылган. Судьянын мыйзамды бузуу, бюрократия, судьяга коюлуучу талаптарды, анын ичинде судьялык этика кодексинин талаптарын аткарбоо менен байланышкан ар кандай аракеттери же судьянын жогорку наамын жана соттун кадыр-баркын кемсинткен башка аракеттери судьялардын дисциплинардык-квалификациялык коллегиясында кароонун милдеттүү предмети болууга тийиш. Бул тууралуу КР Жогорку сотунун отурумдарында көп айтылат.

Мисалы, 2023-24-жж. гана кызмат адамдарын кыянаттык менен пайдалангандыгы үчүн КР Судьялар кеңеши акыркы мезгилде тартип жана кылмыш жоопкерчилигине тартылып жаткан бир катар судьяларды жазык жоопкерчилигине тартууга макулдук берди [КР Судьялар кеңеши Жалал-Абад облусунда ОИИБдин эки судьясын кылмыш жоопкерчилигине тартууга макулдук берди [Электрондук ресурс]. - Кирүү режими: <https://rus.azattyk.org/a/33214650.html>].

Ушуга байланыштуу судьялардын укуктук маданиятын жогорулатуу, судьялардын катарын татыксыз адамдардан тазалоо, ошондой эле судьялык кадрларды тандоо жана жайгаштыруу боюнча ишти, аларды кесиптик даярдоону жана окутууну жакшыртуу артыкчылыктуу милдет деп эсептейбиз. Мыйзамды кабыл алуу, баарынан мурда, жарандардын сотко болгон мамилеси аркылуу көрүнөт.

Ошондуктан укуктук реформаларды соттордон баштоо керек. Сот системасын демократияга өзгөртүү цивилизациялык коддун өзгөрүшү. Цивилизациялуу дүйнөдө соттор адилеттүүлүктүн жана ырайымдын символу болуп саналат. Бул түшүнүк Кыргызстандын жарандык коомунда да болушу керек.

Буга байланыштуу автор судьялардын укуктук маданиятын жогорулатуу, судьялардын катарын татыксыз адамдардан тазалоо, ошондой эле судьялык кадрларды тандоо жана жайгаштыруу боюнча ишти, аларды кесиптик даярдоону жана окутууну жакшыртуу артыкчылыктуу милдет деп эсептейт.

Ошентип, мыйзамды кабыл алуу, баарынан мурда, жарандардын сотко болгон мамилеси аркылуу көрүнөт.

Ошондуктан укуктук реформаларды соттордон баштоо керек. Сот системасын демократияга өзгөртүү жана бул цивилизациянын башталышынын өзгөрүшү. Цивилизациялуу дүйнөдө соттор адилеттүүлүктүн жана ырайымдын символу болуп саналат. Бул түшүнүк Кыргызстандын жарандык коомунда да болушу керек.

"Кыргыз Республикасында укуктук маданияттын абалын жана өнүгүүсүн болжолдоо" деген *төртүнчү баптын үчүнчү бөлүгүндө* бүтүндөй республикада укуктук маданиятты өнүктүрүү жана болжолдоо маселелерине арналган.

Коомдун укуктук маданиятын туруктуу жогорулатуу максатында мамлекеттин укук колдонуу практикасы катары инсандын укуктук билимдерди, укуктук жашоонун баалуулуктарын өздөштүрүүсүн изилдөө үчүн укуктук маданияттын абалын болжолдоонун социологиялык методдун колдонуу; укуктук окутуу жана укуктук маалымдуулук аркылуу маанилүү каражат катары укуктук билим берүү (жалпы укуктук окутуу), ал постсоветтик республикаларда реформалардын башталышында кеңири таанылган.

Укуктук билим берүү программасы объективдүү түрдө укуктук мамлекетти куруу идеясы менен шартталууга тийиш.

Укуктук баарын окутуу Мамлекеттик программа катары Россияда, Өзбекстанда жана Казакстанда жана жергиликтүү деңгээлде өткөрүлөт.

Укуктук баарын окутуунун негизги принциптери жалпыга бирдей; системалуулук; үзгүлтүксүздүк; укуктук билимдерди алууга жана аларды иш жүзүндө алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу жана ишке ашыруу боюнча мамлекеттин милдетине кызыкдарлык; индивидуалдык (жарандардын ар кандай категорияларынын курактык, кесиптик жана башка өзгөчөлүктөрүн эске алуу) касиеттерге ээ болууга тийиш.

Укуктук билим берүүнүн башкы максаты-укуктук билимди массалык түрдө жайылтуу жана Инсанга массалык укуктук тарбия берүү.

Бирок бул максат объективдүү себептерден – Президенттин же Өкмөттүн деңгээлинде кабыл алынган, ченемдик мүнөзгө ээ жана КР калкынын көпчүлүгүнүн укуктук билим алуу тартибин аныктаган укуктук документтин жоктугунан улам аткарылышы мүмкүн эмес.

Колдонуудагы ченемдик документтердин комплекси толук башкаруу, башкаруу кызматкерлерин жана аскер кызматкерлерин укуктук окутуу тартибин жөнгө салынат. Өкмөт кабыл алган нормативдик актыда КР калкын укуктук жактан окутуунун бирдиктүү эрежелерин аныктоо керек эле деп ойлойм.

Бүгүнкү күндө укуктук билим берүү идеясы негизинен түшүндүрүү чаралары, мейман лекциялары, сүйлөшүүлөр, жолугушуулар аркылуу ишке ашырылууда. Ошол эле учурда ар дайым берилген укуктук маданияттын жогорулашын белгилөө мүмкүн эмес, мисалы, юстиция органдары тарабынан берилген лекциялардын саны жөнүндө отчеттуулуктун цифралары; билим берүү системасы даярдалган юридикалык кадрлардын саны жөнүндө отчеттуулуктун цифралары, ар кандай профилдеги окуу жайларында укукту изилдөөгө бөлүнгөн сааттардын торчосу жөнүндө; укуктук тематикада чыгарылган брошюралардын саны жөнүндө.

Илимий мекемелер көрсөткүч катары монографиялардын санын, укук коргоо органдарын юридикалык сабаттуулук боюнча иш планын түзгөн адамдардын санын жана алар пландаган адамдар менен уюмдарды камтуу масштабын ж. б. эске алат.

Мунун артында калктын укуктук маданиятынын деңгээлинин реалдуу жогорулашы байкалган жок, анткени кылмыштуулуктун деңгээли (айрыкча уурулук, талап-тоноо) өсүп жатат жана башка терс көрүнүштөрдү көрсөтүүдө.

Көрсө, чыныгы коомдук жашоо өзүнүн мыйзамдары менен, ал эми укуктук окуу таза административдик формалдуу иш-чарага айланат.

Мындай абалдын себептеринин бири биздин көз карашыбызда КР Юстиция министрлигинин түзүмүндө укуктук баарын окутуу негизги функция болуп саналган атайын бөлүмдүн жоктугу болуп саналат.

Тилекке каршы, Юстиция министрлигинин бардык түзүмдөрү үчүн укуктук окутуу жана укуктук тарбиялоо негизги, аныктоочу багыт болуп саналбайт.

Натыйжалуу укуктук окутуу процессин жүргүзүү үчүн, биринчи кезекте, *өзүнчө каржылоо* керек. Бул адеп-ахлаксыздыкка каршы каржылоонун жоктугу, жаш кезинен баштап мыйзамдуу билим берүү ишин токтотот.

Улуттун гүлдөп-өнүгүшү негизинен үч чечүүчү фактор менен аныкталат: жаңы илимий ачылыштарды өздөштүрүү, билим берүү жана илим деңгээли жана персоналдык атайын кесиптик билими.

Билим берүү адамзат топтогон билимди, руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктарды сактоонун жана которуунун эң маанилүү маданий

институттарынын бири болуп саналат.

Билимдүү адамдар ар бир коомдо зарыл болгон руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктарды жаратып жатканы барган сайын айкын болуп баратат. Ушуга байланыштуу, заманбап билим берүүнүн максаты өзүн-өзү өзгөртүү кызыкчылыктарын өнүктүрүү деп эсептелет. Кесиптик өнүгүү жеке өнүгүүдөн ажырагыс нерсе.

ТЫЯНАКТАР

Коргоого коюлган максаттарга, милдеттерге жана жоболорго ылайык жүргүзүлгөн диссертациялык изилдөө төмөнкү тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берет:

Белгилей кетсек, көчмөн мамлекеттүүлүктүн шартында болуп жаткан ар кандай өзгөрүүлөргө карабастан, анын укуктук маданияты көп жылдар бою өзгөрүүсүз калган. Бул көрүнүш бүгүнкү күндө Евразиядагы көчмөн цивилизациясынын баалуу мурастарынын бири катары негиздүү кызыгууну жаратууда.

Укуктук маданият цивилизациянын жетишкендиктерин өзүнө сиңирип, анын Органикалык ажырагыс бөлүгү болуп калбастан, цивилизациянын өнүгүшүнө жана тартиптүүлүгүнө өбөлгө түзөт. Белгилүү бир деңгээлде коомдун укуктук абалы менен шартталгандыктан, укуктук маданият анын негизинде " баалуулук пайдубалын " түзөт. Анда өзгөчө маанилүү орунду адеп-ахлактык баалуулуктар ээлейт.

Белгилей кетсек, көчмөн мамлекеттүүлүктүн шартында болуп жаткан ар кандай өзгөрүүлөргө карабастан, анын укуктук маданияты көп жылдар бою өзгөрүүсүз калган. Бул көрүнүш бүгүнкү күндө түрк көчмөн цивилизациясынын баалуу мурастарынын бири катары негиздүү кызыгууну жаратууда.

Улуттук укуктук тутумдагы укуктук кубулуштардын өзү маданий баалуулуктар катары көрүнөт, анткени алар эл тарабынан коомдук аң-сезимде, улуттук менталитетте таанылат.

Көчмөн коомдун укуктук маданияты укук түшүнүүнүн элементтери: түшүнүктөрдө, мамилелерде, баалуулуктарда, ченемдерде, институттарда чагылдырылган белгилүү талаптар аркылуу көрүнөт. Алардын мазмуну үй-бүлөдөгү, уруудагы, уруудагы өз ара мамилелердин маданиятын камсыз кылуучу адеп-ахлак нормаларын; бийликтин субординациясын камсыз кылуучу уюштуруу нормаларын; укук эстеликтерин; кыргыз элинин макал-лакаптарын, этностугун түзгөн, анткени ал элдин салтына, үрп-адатына негизделген.

Эки укуктук маданияттын – көчмөн жана европалык, жамааттык жана жекече кагылышуусу кыргыз коомунун дүйнө таанымынын нравалык гуманисттик негиздеринин бузулушуна алып келди, биздин коом бүгүнкү күндө да терс жемишин берип жатат.

Белгилүү болгондой, Кыргыз көчмөн коомунун байыркы тарыхында дал ушул көчмөн чарбанын катаал шарттары байыркы жана орто кылымдардагы түрк тилдүү уруулук бирикмелердин жалпы өзгөчөлүктөрү

көчмөнчүлүктүн туруксуз мүнөзү, жогорку мобилдүүлүгү, жаңы этносаясий бирикмелердин жана мамлекеттердин (хунн-Кыргыз, Енисей, түрк-монгол ж. б.) курамына кошула билүүсүнө алып келген көрүнөт

Россия империясынын мезгилинде салттуу укуктук маданияттын жана мурдагы башкаруу системасынын бузулушуна өбөлгө түзгөн негизги себептерге төмөнкүлөр кирет: көчмөн калктын жасалма аймактык бирдиктерге бөлүнүшү; администрациянын шайланышы; бийлердин көз карандысыздыгын жана автономиясын ажыраткан соттун шайланышы, элдин укуктук мүмкүнчүлүктөрүн билүүдөн алыс адамдарга кызмат орундарын ачуу, натыйжада – чыныгы лидерлерди, укуктун жана салттардын мурунку ченемдерин сактоочуларды коомдук кызматтан четтетүү.

XX кылымдын башында, 1925-жылга карата мажбурлап коллективдештирүү жана отурукташууга которуу мезгилинде, көчмөн жашоо ыкмасын биротоло жок кылуу, биз элдин турмушуна Бөтөн укуктук маданиятты киргизүүнүн кыйратуучу кесепеттерин көрүп жатабыз.

Саясий мүнөздөгү реформалар кадимки укуктун жана салттуу бийлик жана башкаруу институттарынын өзгөрүшүн жана жоголушун тездетти. Күрөштүн оор мүнөзүнө карабастан, бул жалпысынан объективдүү тарыхый процесс болгон.

Мамлекетте укуктук маданияттын белгилүү бир концепциясы калыптанат, ал колдонуудагы укуктук ченемдерде, көз караштарда, идеяларда, жоболордо, б.а. укуктук аң-сезимдин деңгээлинде туюндурулат. Колдонуудагы жана каалаган укуктун айрым идеялары ар кандай деңгээлдерде - жеке, топтук, коомдук, жалпы концептуалдык деңгээлде түзүлөт.

Кыргыз коомунун укуктук менталитетине органикалык түрдө салтка жана үрп-адаттарга кайрылуу, коллективизм сезими таандык экендигин өзгөчө баса белгилейбиз. Бул сапат социалдык реформаларды жүргүзүүдө изилдениши жана эске алынышы керек. Ушуга байланыштуу, биздин көз карашыбызда, атамекендик укуктук менталитеттин бирдиктүү илимий концепциясын түзүү зарылдыгы бышып жетилди. Бул иште кыргыз элинин руханий маданиятын изилдөө чөйрөсүндөгү илимий иштер баа жеткис жардам бере алат.

"Укуктук менталитет" категориясы "укуктук аң-сезим" жана "укуктук маданият" түшүнүктөрүн алмаштырбашы керек деп эсептейбиз.

Чыгыш жана Евразия укуктук психологиясы үчүн көчмөн цивилизациясынын укуктук мурасы катары руханий факторлорго, адеп-ахлактык башталыштардан келип чыккан адилеттүүлүк, жакшылык, абийир, ыйман сезимдерине басым жасоо мүнөздүү. Акыркысы Кыргызстандагы жарандык коом, укуктук мамлекет тууралуу укуктук жашоо образын калыптандыруу үчүн абдан маанилүү.

Инсандын укуктук маданияты колдонуудагы укуктук ченемдерден озуп кетет, озуп кетет, мыйзамда туюндурулган укуктук маданият менен катар озунчо эле жашоосун баштайт. Мындай кырдаалда жарандардын укуктук маданияты жашоосунда жаңы, прогрессивдүү юридикалык практиканы пайда

кылат жана мыйзамдардын өркүндөтүлүшүнө түрткү берет.

Тилекке каршы, укуктун функционалдык ролунун төмөндүгү социалдык жана саясий чыр-чатактардын себеби болуп калат. Мыйзамдардын карама-каршылыктары, анын өзгөрүлмөлүүлүгү, алсыздыгы, ошондой эле мамлекеттик жана коомдук институттардын коррупцияланышы инсандын мыйзамды сыйлабагандыгы үчүн объективдүү өбөлгөлөрдү жаратат.

Салттуу баалуулуктардын бузулушунун фонунда келип чыккан көйгөйлөр, рыноктук мамилелердин пайда болушу, экономикалык жана социалдык факторлор кыргыз коомунун укуктук маданиятынын деформациясынын ар кандай формаларын калыптандырды (укуктук идеализм, укуктук нигилизм, укуктук фетишизм ж.б.). Бул антисоциалдык көз караштардын пайда болушуна жана бекемделишине, андан кийин кылмыштарды жана башка укук бузууларды жасоого алып келген инсандын адеп-ахлактык калыптанышындагы кемчиликтер.

Юридикалык билимди жогорулатуу илимий парламенттик конференциялар, парламенттик билим берүүнүн ар кандай мектептери түрүндө жүргүзүлүшү мүмкүн, ошол эле учурда мындай иш-чаралардын натыйжалары жана жыйынтыктары белгилүү бир укуктук кесепеттерге ээ болушу керектигин, ал эми мыйзам чыгаруучу орган өзү алардын сунуштарына ыкчам жооп кайтарышы керектигин милдеттүү түрдө аныктайт. Белгилей кетүүчү нерсе, бүгүнкү Батыш коомунун көптөгөн кооптуу өзгөчөлүктөрү социалдык көзөмөлдүн салттуу формалары менен катуу кагылышып, делинквенттик жүрүм-турумдун күчөшүнө алып келет.

Укуктук тарбия мамлекеттик иштин түрү катары укуктук маданияттын жалпы адамзаттык баалуулуктарын жана жетишкендиктерин топтоого жана муундан муунга өткөрүп берүүгө өбөлгө түзөт.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыгында жарандардын укуктук маданиятын жогорулатуу жана Кыргыз Республикасындагы Улуттук традициялык баалуулуктарды сактоо боюнча төмөнкүдөй практикалык сунуштар иштелип чыккан.

– Парламенттик өкүлчүлүктөрдү-мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөөгө парламентке жардам берүүгө багытталган туруктуу иштөөчү, так аныкталган тармактарда адистештирилген институттарды түзүү зарыл.

- Мыйзам чыгаруу процессинин илимин жана практикасын жакындатуу, ошондой эле мыйзам чыгаруучунун укуктук маданиятын жогорулатуу максатында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин алдында консультативдик орган түзүү керек, анын негизги милдети кеңири басма сөздө жарыяланган илимий сунуштарды белгилөө жана эсепке алуу болмокчу.

- Колдонуудагы ченемдик документтердин комплексинде административдик, жетекчи кызматкерлерди жана аскер кызматчыларын укуктук бардык окутууну (квалификациясын жогорулатууну) жүргүзүүнүн тартиби толук регламенттелген. Министрлер кабинети кабыл алган ченемдик актыда КР бардык калкын укуктук жактан окутуунун бирдиктүү эрежелерин аныктоо керек.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү эмгектерде чагылдырылган:

1. **Айдарбекова Г.Б.** Правовая культура в Киргизии: истоки и современное состояние [Текст] / Г.Б.Айдарбекова// Журнал российского права. – Москва: Институт сравн.правовед. при Правит.РФ. - 2012.№4(184). - С.86-91.
-Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=17667531>
2. **Айдарбекова Г.Б.,**Карыпов Б.К. Вопросы повышения правовой культуры в рамках правовой политики Кыргызской Республики [Текст] / Г.Б. Айдарбекова, Б.К.Карыпов // **Вестник КРСУ.** -Бишкек. Том.17. -2017. -№ 11. -С. 106-109.
- Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32360906>
3. **Айдарбекова Г.Б.** Проблемы формирования национальной правовой культуры в Кыргызстане [Текст]/ Г.Б.Айдарбекова //Вестник Уральского института экономики, управления и права. _Екатеринбург. -2010. - № 2 (11). –С. 9-13.
- Режим доступа: <https://www.library.ru/item.asp?id=15200092>
4. **Айдарбекова Г.Б.,**Урматова А., Батырбаев Б.С., Салыбекова Т.С., Уметов К.А., Legal policy and legal culture in the field of unification of legal terminology, reforms in criminal proceedings in the conditions of the sovereignty of kyrgyzstan [Текст]/ Г.Б.Айдарбекова, А.Д, Урматова, Б.С.Батырбаев, Т.С.Салыбекова , К.А.Уметов// Сб.тр: Towards an Increased Security: Green Innovations, Intellectual Property Protection and Information Security. Conference proceedings. Сер. "Lecture Notes in Networks and Systems". - Switzerland, 2022. - С.325-330.
- Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49004144>.

5. **Айдарбекова Г.Б.,** Уметов К.А. Цифровое правосознание общества в контексте правовой политики Киргизской Республики [Текст] / Г.Б. Айдарбекова., К.А.Уметов // Бюллетень науки и практики. -Нижевартовск. - 2020. -Т. 6. -№ 9. -С. 288-292.
- Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44028837>
6. **Айдарбекова Г.Б.,** Токтобаев Б.Т. Антикоррупционная правовая политика Киргизской Республики (сравнительный анализ) [Текст] / Г.Б.Айдарбекова Б.Т. Токтобаев // Бюллетень науки и практики. –Нижевартовск.- 2019. -Т. 5. -№ 5. -С.382-389.
- Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=38190238>
7. **Айдарбекова Г.Б.,** Абдыралиев Б. Эволюция политико-правовых ценностей традиционного общества в условиях кочевой государственности (по материалам эпоса "Манас") [Текст] / Г.Б.Айдарбекова., Б.Д.Абдыралиев // Бюллетень науки и практики. –Нижевартовск.- 2019. -Т. 5. -№ 2. -С. 257-262.
- Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36942275>
8. **Айдарбекова Г.Б.,** Мукамбаева Г.У. Правовой нигилизм как показатель несоответствия сложившейся системы позитивного права [Текст] / Г.Б. Айдарбекова, Г.У.Мукамбаева// Вестник КНУ им.Ж. Баласагына. 2020.-№ 3 (03). –С. 73-78.
- Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44620850>
9. **Айдарбекова Г.Б.,** Асканбеков Н.Ш. Генезис правосознания в контексте правовой культуры Запад-Восток [Текст] / Г.Б.Айдарбекова, Н.Ш. Асканбеков // Вестник Евразийской академии административ. наук. - Волгоград.-2018. -№ 4 (45). - С. 132-134.
- Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36634541>
10. **Айдарбекова Г.Б.,** Урматова А.Д. Кубанычбек Нурбековдун тарыхый-укуктук илимдеги орду [Текст] /Г.Б.Айдарбекова, А.Д. Урматова // [Ж.Баласагын атынд. КУУнун Жарчысы](#).- 2023. № 4 (116). -С. 133-137.
- Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=59819266>
11. **Айдарбекова Г.Б.** Исследование вопросов морали в трудах Ж.Баласагына и их влияние на формирование правосознания подрастающего поколения Кыргызстана [Текст] / Г.Б. Айдарбекова // Известия вузов Кыргызстана.- 2015.-№7.- С.110-115.
- Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25409016>
12. **Айдарбекова Г.Б.,** Кыдыргычова З.А. Гармонизация пенсионного законодательства ЕАЭС в области социально-обеспечительных прав трудящихся [Текст] /Г.Б.Айдарбекова З.А.Кыдыргычова // Бюллетень науки и практики. -Нижевартовск.-2024. Т.10. -№ 1.-С. 342-348.
- Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=59722173>
13. **Айдарбекова Г.Б.,** Асканбеков Н.Ш. Вопросы правовой культуры органов законодательной власти в Киргизской Республике в условиях гуманизации правосознания. [Текст] / Г.Б.Айдарбекова, Н.Ш. Асканбеков // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана.-2017. -№ 6. -С. 142-144.
- Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30070444>

14. **Айдарбекова Г.Б.,** Ганиева Т.И. Особенности национального законодательства Кыргызской Республики в сфере трудовой миграции (сравнительно-правовой анализ) [Текст] / Г.Б.Айдарбекова, Т.И.Ганиева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. -2018. -№ 2.-С. 161-164.
-Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35203540>
15. **Айдарбекова Г.Б.,** Сыдыков А. Сущность и правовая природа политических прав и свобод в системе иных прав человека [Текст] / Г.Б.Айдарбекова А.Сыдыков// Бюллетень науки и практики РФ. – Нижневартовск.-2024. Т.10. -№ 7. -С. 443-452.
-Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=68483506>
16. **Айдарбекова Г.Б.,** Ганиева Т.И. Проблемы применения криптовалют в странах ЕАЭС [Текст] / Г.Б.Айдарбекова, Т.И.Ганиева // В сб.: Российское предпринимательство: история и современность: Материалы I Всероссийских Морозовских чтений. -Орехово-Зуево:МГТУ,- 2018. -С. 236-241.
-Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36859490>
17. **Айдарбекова Г.Б.,** Бейшембиев Э.Ж. Внешнеэкономическая деятельность Кыргызской Республики в составе ЕАЭС [Текст] / Г.Б. Айдарбекова Э.Ж. Бейшембиев // Вестник КНУ им. Ж.Баласагына. -2023.-№ 1 (113). -С. 135-141.
-Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=53849876>
18. **Айдарбекова Г.Б.** Политико-правовые идеи социального движения «заманизм» [Текст] / Г.Б. Айдарбекова // Наука и новые технологии - Бишкек. -2009.-№6. -С.238-241.
-Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36322848>
19. **Айдарбекова Г.Б.** Правовая культура кыргызского кочевого общества: аксиологический аспект: Матер.межд.конф. «Совершенствование законодат. КР: совр. сост.и персп.» (4 марта 2010 года) [Текст] / Г.Б. Айдарбекова // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына.Сер.1. Соц-гум.науки. Вып.3. - 2010. -С.28-31.- Режим доступа:<https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/AJDARBEKOVA%20G/.B..pdf>
20. **Айдарбекова Г.Б.** Вопросы формирования государственной и правовой идеологии в КР: Матер.межд.конф. «Совершенствование законодат. КР: совр. сост.и персп.» (4 марта 2010 года) [Текст] /Айдарбекова Г.Б., // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына. Сер.1. Соц-гум.науки. Вып.3. - 2010. -С.28-31.
- Режим доступа: http://lib.knu.kg/files/2010/vestnik_Seria_1_vypusk3.pdf
21. **Айдарбекова Г.Б.**Токтобаев Б.Т., Феномен кочевой государственности в евразийской науке [Текст] / Г.Б. Айдарбекова, Б.Т. Токтобаев // Институты власти и права народов Евразии в XIII–XIX вв. : сб. науч. статей / под ред. д.ю.н, проф. А.А. Васильева; Мин.науки и высшего образования РФ // Вестник Алтай. гос. ун-ва. — Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2023.-С.162-168.
-Режим доступа:https://bolshoyaltay.asu.ru/upload/iblock/3ff/ip0vdrm04ijhp2arpoitbdkpz3pk8x3j/Instituty-vlasti-i-prava-narodov-Evrazii-v-XIII_XIX-v.
22. **Айдарбекова Г.Б.,** Ганиева Т.И. Рецепция элементов правовой культуры кочевого общества в современном гражданском законодательстве

- Кыргызстана [Текст] / Г.Б.Айдарбекова, Т.И.Ганиева // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына.Сер.1. Гум.науки. Спец.вып. - 2012. -С.32-40.
- Режим доступа: <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/ folder22375/ Калишева%20Н.Х.%20Ст.Вестник%20Кырг.нац.%20универ.pdf>
23. **Айдарбекова Г.Б.**, Функциональная характеристика правовой культуры общества и правосознания в теории права [Текст] /Айдарбекова Г.Б., // Вестник КазНУ им.аль-Фараби. Сер.юрид. науки.-Алматы. -2011. -№4 (60).- С.36-39.- Режим доступа: http://46.255.239.230/cgi-bin/irbis64r_14/cgiirbis_64.exe?LNG=&C21COM=S&I21DBN=PR&P21DBN=PR&S21FMT=fullwebr&S21AL L=%3C
24. **Айдарбекова Г.Б.** Правовая культура и правовое сознание в системе правового воспитания[Текст] /Айдарбекова Г.Б., // Вестник КНУ им.Ж.Балас. Вып.5. Соц-гум.науки. – 2014.- С.108-113.
-Режим доступа: http://lib.knu.kg/files/2014/vestnik_5_2014.pdf
25. **Айдарбекова Г.Б.** Заповеди Манаса как истоки национально-правовой идеологии [Текст] / Г.Б. Айдарбекова // Преподавание манасоведения в вузах КР: проблемы, поиск, решения: Матер. межд. научно-практич.конф. от 7 декабря 2012г // Вестник КНУ им.Ж.Балас. Спец.вып.. Соц-гум.науки. 2014.- С.108-113.
- Режим доступа: http://lib.knu.kg/files/2012/vestinik_specKKI.pdf
26. **Айдарбекова Г.Б.**, Ганиева Т.И. Базовые ценности эпоса «Манас» как источник правовой культуры и составная часть государственно - правовой идеологии кыргызов[Текст] / Г.Б.Айдарбекова, Т.И. Ганиева: Преподавание манасоведения в вузах КР: проблемы, поиск, решения: Матер. межд. научно-практич.конф. от 7 декабря 2012г // Вестник КНУ им.Ж.Балас. Спец.вып. Соц-гум.науки – 2014.- С.281-289.
- Режим доступа: http://lib.knu.kg/files/2012/vestinik_specKKI.pdf
27. **Айдарбекова Г.Б.**, Токтобаев Б.Т.Моральные ценности как основа правовой системы Кыргызстана [Текст] / Г.Б. Айдарбекова, Б.Т. Токтобаев // Правовая система Кыргызской Республики: история и современность : коллективная монография / под ред. Е.С. Аничкина, Б.И. Борубашова, В.В. Сорокина ; Мин.науки и высш.обр. РФ, Мин.обр.и науки КР, КРСУ. — Барнаул : Изд-во Алт. госуд.ун-та, 2024.-С.66-73.
- Режим доступа: <http://ralj.ru/article/view/%282024%293.2>
28. **Айдарбекова Г.Б.** Теории кочевой государственности с позиций цивилизационного подхода [Текст] / Г.Б.Айдарбекова //Научные труды “ЭДІЛЕТ” // Касп.обществ.универс. - Алматы, 2009. -№4 (30).-С.143-147.
- Режим доступа: <https://adlet-nt.kz/wp-content/uploads/2019/01/20114-Scientific-works-of-Adilet-min.pdf>
29. **Айдарбекова Г.Б.** Политико-правовые идеи Ж.Баласагына об идеальном правлении [Текст] / Г.Б.Айдарбекова // Научные труды “ЭДІЛЕТ” // Каспийский обществ.универс. 2009.-Алматы, №4 (30). -С.143-147.
- Режим доступа: <https://adlet-nt.kz/wp-content/uploads/2019/01/2009-4-Scientific-works-of-Adilet-min.pdf>

30. **Айдарбекова Г.Б.** Торе» и «йосун» как нормы обычного права тюркской кочевой цивилизации [Текст] / Г.Б. Айдарбекова // Вестник Казахского Нац педаг.унив. им.Абая. Сер.Юриспруд.-2011.-№1(23).-С.3-6.
- Режим доступа: <https://articlekz.com/article/10347>
31. **Айдарбекова Г.Б.** Батырбаев Б., Токтомбаева А., Салыбекова Т, Кулдышева Г., Абдуллаева Ж. Legal policy and legal culture in the system for public administration and judiciary in the Kyrgyz Republic [Текст] / Г.Б. Айдарбекова Б.С.Батырбаев, А.Ж. Токтомбаева, Т.С.Салыбекова, Г.К. Кулдышева, Ж Абдуллаева // Open Journal of Social Sciences . -Изд.:Scientific Research Publishing. -Т.9 -№7.-2021.-С.53-61. doi: 10.4236/jss.2021.97005
- Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=70597132>
32. **Айдарбекова Г.Б.**, Уметов К.А. Международно-правовое сотрудничество Кыргызской Республики в экономическом пространстве (учеб.пособие) [Текст] / Г.Б. Айдарбекова, К.А. Уметов // Учебн пособ. для студ и препод.- КНУ им.Ж.Баласагына.-Бишкек: “Максат”.- 2010. -120с. УДК: 339.9
33. **Айдарбекова Г.Б.**, Карыпов Б.К. Международно-правовое сотрудничество КР в интеграционных объединениях: Учебное пособие для студентов и препод [Текст] /Айдарбекова Г.Б., Б.К. Карыпов.- Б: Университет,2021.-130с.
34. **Айдарбекова Г.Б.**, Сманалиев К, Карыпов Б. Актуальные проблемы современного международного права (часть 1): Учебное пособие для студентов и препод.[Текст] /Г.Б. Айдарбекова Б.Т. Токтобаев. -КНУ им.Ж.Баласагына. -Бишкек: «Максат», 2011.-186с.
35. **Айдарбекова Г.Б.**, История политических и правовых учений: Учебное пособие для студентов[Текст] /Г.Б. Айдарбекова. -Бишкек: КНУ, 2014.-326с.
36. **Айдарбекова Г.Б.**, Курманалиева А.А. Методика преподавания юридических дисциплин в высшей школе: Учебно-метод.пособие для студ. и препод [Текст] /Г.Б. Айдарбекова, А.А. Курманалиева.
-КНУ им.Ж.Баласагына. - Бишкек: МАРТСНАБ, 2016.-130с.
37. **Айдарбекова Г.Б.**, Саясий жана укуктук окуулардын тарыхы: Окуу куралы[Текст] /Г.Б.Айдарбекова; КР нын БЖИ министрлиги.- Б: Полиграфбумресурс, 2017.-252б.
38. **Айдарбекова Г.Б.**, Токтобаев Б.Т. Сравнительное правоведение: Учебно-методический комплекс[Текст]/ Г.Б.Айдарбекова, Б.Т.Токтобаев.-Б: Университет,2021. -84с.

Айдарбекова Гульнара Бейшекеевнанын “Көчмөн цивилизациясынын укуктук маданиятынын феномени: тарыхы жана азыркы учуру” аттуу темада 12.00.01–укуктун жана мамлекеттин теориясы жана тарыхы, укук жана мамлекет жөнүндө окуулардын тарыхы адистиги боюнча юридика илимдеринин доктордук окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: укуктук маданият, феномен, улуттук укуктук маданият, көчмөндөр цивилизациясы, өнүгүү этаптары, методология, менталитет, укуктук мурас, инсан, мамлекеттик органдар, болжолдоо

Изилдөөнүн объектиси болуп укуктук маданият коомдун укуктук турмушунун комплекстүү мүнөздөмөсү катары, анын ичинде кыргыздардын көчмөн цивилизациясындагы укуктук маданияты түзөт.

Изилдөөнүн предметин социалдык өнүгүү процессинде калыптанган укуктук көрүнүштөрдүн жыйындысы катары көчмөн Евразия цивилизациясынын укуктук маданиятынын өзгөчөлүгүн шарттаган факторлор, коомдун укуктук жашоо ыңгайын камсыз кылган кыргыз элинин улуттук укуктук салтынын баалуу багыттары түзөт.

Изилдөөнүн максаты: өчмөн цивилизациясынын укуктук маданиятынын феноменин бир бүтүн жана көп кырдуу көрүнүш катары комплекстүү түшүнүү, анын азыркы кыргыз коомунун реалдуулуктарына карата колдонулган тарыхый-укуктук жана теориялык-методологиялык аспектилерин карап чыгуу.

Диссертациялык изилдөөнүн методологиялык негизи болуп илимий методдордун жыйындысын түзөт: тарыхый-укуктук, диалектикалык, систематикалык, анализ жана синтез, структуралык-функционалдык, салыштырма-укуктук, логикалык ж. б. юридикалык адабият менен катар тарых, этнография, философия, социология, культурология боюнча эмгектер, мезгилдүү басылмалардын материалдары колдонулган.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертация Евразиялык цивилизациянын контекстиндеги көчмөн мамлекеттүүлүк шартында кыргыз коомунун укуктук маданиятынын феноменин заманбап чындыкка бурууда комплекстүү өз алдынча изилдөө; азыркы коомдо укуктук маданияттын теориясы, социалдык-укуктук өнүгүү негиздери; улуттук укуктук маданиятты калыптандыруу маселелери; Евразия көчмөндөрүнүн укуктук маданиятын калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн элементи катары укук түшүнүү талданган; коомдун укуктук маданиятын жогорулатуу боюнча КР мамлекеттик саясатын өркүндөтүү боюнча сунуштарды киргизүү.

Диссертациялык изилдөөнүн материалдарын колдонуу даражасы.
Диссертациянын илимий материалдары укукту колдонуу чөйрөсүндөгү укуктук маданиятты өркүндөтүү үчүн пайдаланылышы мүмкүн.

Диссертациялык изилдөөнүн материалдарын колдонуу чөйрөсү.
юридикалык көмөк, укук колдонуу органдары, жогорку окуу жайларында окуу процесси.

РЕЗЮМЕ

диссертации Айдарбековой Гульнары Бейшекеевны на тему «Феномен правовой культуры кочевой цивилизации: история и современность» на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.01-теория и история права и государства; история учений о праве и государстве

Ключевые слова: правовая культура, феномен, национальная правовая культура, кочевая цивилизация, этапы развития, методология, менталитет, правовое наследие, личность, государственные органы, прогнозирование

Объектом исследования является правовая культура как комплексная характеристика правовой жизнедеятельности общества, в том числе правовой культуры кочевой цивилизации кыргызов.

Предмет исследования составляют факторы, обуславливающие своеобразие правовой культуры кочевой евразийской цивилизации как совокупности правовых явлений сформировавшейся в процессе социального развития, ценностные ориентиры национальной правовой традиции кыргызского народа, обеспечивающих правомерный образ жизни общества.

Цель исследования: комплексное осмысление феномена правовой культуры кочевой цивилизации как целостного и многогранного явления, рассмотрение ее историко-правовых и теоретико-методологических аспектов применительно к реалиям современного кыргызского общества.

Методологическую основу диссертационного исследования составили совокупность научных методов: историко-правовой, диалектический, систематический, анализ и синтез, структурно-функциональный, сравнительно-правовой, логический и др. Наряду с юридической литературой были использованы труды по истории, этнографии, философии, социологии, культурологии, материалы периодических изданий.

Научная новизна диссертации состоит в комплексном самостоятельном исследовании феномена правовой культуры кыргызского общества в условиях кочевой евразийской цивилизации; теории правовой культуры и основ ее социально-правового развития; вопросы формирования национальной правовой культуры; анализ правопонимания как элемента правовой культуры кочевников Евразии; анализу правовых основ общества в контексте внесение предложений по совершенствованию государственной политики КР по повышению правовой культуры.

Степень использования материалов диссертации. Материалы диссертационного исследования могут быть применены при совершенствовании законодательства в области повышения правовой культуры КР.

Область применения. юридическая помощь, правоприменительные органы, образовательный процесс в высших учебных заведениях.

SUMMARY

of Aidarbekova Gulnara Beishekeyevna's dissertations "The phenomenon of legal culture of nomadic civilization: history and modernity" for the degree of doctor of law on specialty 12.00.01 - theory and history of law and state; history of teachings about law and the state

Key words: legal culture, phenomenon, national legal culture, nomadic civilization, stages of development, methodology, mentality, legal heritage, personality, government agencies, forecasting

Object of research: Legal culture is considered as a complex characteristic of the legal life of a society, including the legal culture of the nomadic Kyrgyz civilization.

Subject of research: is the factors that determine the uniqueness of the legal culture of the nomadic Eurasian civilization as a set of legal phenomena formed in the process of social development, the value orientations of the national legal tradition of the Kyrgyz people, ensuring a legitimate way of life of society.

Purpose of the research: is a comprehensive understanding of the phenomenon of the legal culture of nomadic civilization as an integral and multifaceted phenomenon, consideration of its historical, legal, theoretical and methodological aspects in relation to the realities of modern Kyrgyz society.

Research methods: we have compiled a set of scientific methods: historical-legal, dialectical, systematic, analysis and synthesis, structural-functional, comparative-legal, logical, etc. Along with the legal literature, works on history, ethnography, philosophy, sociology, cultural studies, and materials from periodicals were used.

Scientific novelty. It consists in a comprehensive independent study of the phenomenon of the legal culture of the Kyrgyz society in the conditions of the nomadic Eurasian civilization; theory of legal culture and the foundations of its socio-legal development; issues of formation of national legal culture; analysis of legal understanding as an element of the legal culture of the nomads of Eurasia; analysis of the legal foundations of society in the context of making proposals to improve the state policy of the Kyrgyz Republic to enhance legal culture.

The degree of use of dissertation materials. The materials of the dissertation research can be used to improve legislation in the field of improving the legal culture of the Kyrgyz Republic.

Application area: legal aid, law enforcement agencies, and the educational process in higher education institutions.

Формат 60x84/16. Печать офсетная.
Объем 1,75 п.л. Тираж 10 экз.

Типография «Махprint»
Адрес: 720045, г. Бишкек, ул. Ялтинская 114
Тел.: (+996 555) 57-47-98
(+996 505) 92-12-02
e-mail: maxprint@mail.ru